

Jelena Veselinović¹Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

UDK

821.163.41.09-32 Јанковић М.

821.162.1.09-31 Ожешкова Е.

„FARISEJSKA STIGMA PREZRENE KASTE”: PROSTITUCIJA U DELIMA MARTA ELIZE OŽEŠKOVE I „OTRGNUTI LISTOVI IZ DNEVNIKA JEDNE DEVOJKE” MILICE JANKOVIĆ

APSTRAKT Kroz analizu dela dveju autorki, *Marta* poljske spisateljice Elize Ožeškove i „Otrgnuti listovi iz dnevnika jedne devojke” Milice Janković, ovaj rad ispituje kompleksnu vezu između patrijarhalnih društvenih struktura i prostitucije. Iako prostitucija nije centralna tema, oba dela oslikavaju duboko ukorenjene diskriminatorne rodne odnose i dvostruke standarde, i njihovu ulogu u formiranju društvenih pojava kao što je prostitucija. Analiza istorijskog i pravnog konteksta pokazala je da su zakoni kojima je prostitucija regulisana rodno uslovljeni i neosetljivi na potrebe žena koje se bave prostitucijom, kao i da dalje reprodukuju njihovu marginalizaciju.

Pregled relevantne literature sa početka XX veka i savremenih tekstova poljskih i srpskih autora i autorki, pruža uvid u feministički diskurs o prostituciji i njenom preseku sa kulturom. Zaključuje se da je prostitucija višeslojan problem uslovljen ekonomskim, političkim, obrazovnim i drugim nejednakostima među polovima, te da je potrebno da se patrijarhalni sistem u celini dekonstruiše kako bi se promenio položaj žena koje se bave prostitucijom.

Ključne reči: prostitucija, Eliza Ožeškova, Milica Janković, feminizam

UVOD

Istorijski gledano, duboko ukorenjene patrijarhalne strukture uslovljavale su žene da prihvataju, makar i nevoljno, društvene vrednosti koje su potom omogućavale da se njihov potčinjeni položaj u društvu dalje repro-

1 E-mail: veselinovicjln@gmail.com

2 Tekst predstavlja prerađenu i recenziranu verziju master teze odbranjene 1. 9. 2023. na Filološkom fakultetu u Beogradu.

dukuje. Neravnopravni odnosi moći koji se ogledaju u obrazovanju, vaspitanju, ali i u zakonima, ograničili su ekonomsku i političku moć žena, te na taj način marginalizovali njihov položaj u društvu. Diskriminatorni rodni odnosi i dvostruki standardi koji iz takvih odnosa proizlaze stvorili su uslove za objektivaciju žena i njihovo svođenje na seksualnu funkciju, što je i omogućilo postojanje društvenih pojava kao što je prostitucija.

Književnost ima višestruku funkciju: ona odražava kulturne obrasce, doprinosi njihovom formiranju, ali i njihovoj dekonstrukciji i rekonstrukciji. Kroz analizu dva književna dela, romana *Marta* (Marta) poljske književnice Elize Ožeškove (Eliza Orzeszkowa) i priče „Otrgnuti listovi iz dnevnika jedne devojke” srpske književnice Milice Janković, u ovom radu ispitaću kompleksan odnos između patrijarhalnih društvenih struktura i prostitucije. Iako prostitucija nije osnovna tema ovih književnih dela, i roman i priča nude podroban opis androcentričnog društva, te su pogodni za analizu mehanizama i društvenih procesa koji žene teraju u prostituciju. Takođe, izabrala sam baš ova dva dela za analizu jer predstavljaju jedinstvene primere u književnosti svog vremena po tome što sa feminističkog stanovišta obrađuju temu prostitucije.

Samoj analizi prethodi pregled relevantne literature – feminističkih članaka sa početka XX veka i savremenih tekstova poljskih i srpskih autora i autorki o prostituciji, ali i o sprezi između kulture i (razumevanja uzroka) prostitucije. U izabranim radovima pitanje prostitucije obrađuje se kao višeslojni problem koji je usko povezan sa rodnom ulogama, odnosima moći i društveno-kulturnim obrascima. Između ostalog, u radu se ispituje pravni okvir unutar kog funkcioniše prostitucija, a analiza je pokazala da su dvostruki standardi i diskriminacija žena prisutni kako u zakonima u XIX veku, tako i danas. Na osnovu toga može se izvesti zaključak da ekonomska i politička emancipacija žena nisu dovoljne da bi se položaj žene u društvu suštinski promenio, odnosno da bi se promenili kulturni obrasci koji su se formirali vekovima. Neophodno je da se žene duhovno, takoreći iznutra emancipuju da bi došlo do njihove celokupne emancipacije. Samo na taj način može doći do korenite promene položaja žene, ali i do promene patrijarhalnog sistema u celini.

1. PROSTITUCIJA U POLJSKOJ I SRBIJI

Na početku je neophodno definisati značenje termina „prostitucija”. Reč vodi poreklo od latinske reči *prostitutio*, što znači blud, bludničenje, davanje tela za novac (Radovan Aleksić prema Pejović 2020a, 21). Reč „prostitutka” u rečnicima srpskog jezika (Vujaklija, Klajn i Šipka, Šehalić) označava uličnu ženu, javnu ženu, bludnicu, uličarku, ženu koja u zamenu za novac daje svoje telo, to je njen zanat, to jest profesija. Navedena značenja termina praktično isključuju mogućnost da prostitutka bude osoba muškog pola, iako se u literaturi o prostituciji, kao i u svakodnevnom govoru, ta reč koristi da označi i osobe muškog pola koje se bave prostitucijom (Pejović 2020a, 21). Dragana Pejović u svojoj doktorskoj disertaciji „Pravni položaj žena u prostituciji u Republici Srbiji” zaključuje da je „određivanje prostitutke isključivo kao žene posledica uverenja da je žena, za razliku od muškarca, predodređena da se bavi prostitucijom” (ibid.). Pejović takođe smatra da određivanje prostitutke isključivo kao žene, uz upotrebu pežorativnih termina, doprinosi formiranju negativnog stava prema osobama koje se bave prostitucijom.

Dok je XIX vek za Srbiju bio doba nacionalnog buđenja i borbe za nezavisnost, Poljska je u poslednjoj deceniji XVIII veka izgubila nezavisnost i nestala sa karte Evrope na 123 godine. Teritorija Poljske je podeljena između Pruske, Rusije i Habzburške monarhije.

1.2 PRAVNI OKVIRI

1.2.1 Period pre uvođenja zakona o prostituciji

Iako je prostitucija postojala i ranije, prvi zapisi o prostituciji na teritoriji Poljske potiču iz XIV i XV veka (Sikorska-Kulesza 2004, 29), iako neki izvori koji navode informacije o putujućim prostitutkama datiraju još iz X veka (Jędrzejko 2006, 38–40). Uprkos osudama crkve i oštrim kaznama za vanbračne odnose, stav prema prostituciji bio je tolerantan. Iako sama prostitucija nije bila kažnjiva³, za podvođenje i prisilno prostituisanje pred-

3 Prostitucija je bila tolerisana dokle god je bila ograničena na bordele pri dželatskim kućama, dok se ulična prostitucija smatrala „kršenjem

viđane su najstrože kazne, od javne osude, sakaćenja, proterivanja iz grada pa sve do smrtne kazne (Sikorska-Kulesza 2004, 32).

Sredinom XVIII veka došlo je do velikog demografskog skoka u Varšavi, koja je postala politički, ekonomski i kulturni centar zemlje. Pored stalnih stanovnika, u gradu je boravio i velik broj posetilaca (plemića, trgovaca/kupaca, stranaca...). Takva situacija je pogodovala razvoju prostitucije, iako je u tom periodu malo šta dokumentovano. Uprkos tome što su 1770-ih godina izdata dva priručnika sa informacijama i savetima za klijente (Antoni Felicjan Nagłowski prema Sikorska-Kulesza 2004, 33), vlasti su mahom okretale glavu pred prostitucijom. Premda je u priručnicima bilo navedeno da je podvođenje kažnjivo, a da prostitutke prema propisima treba sklanjati sa ulice i odvoditi u radne logore, u praksi prostitucija nije podlegala nikakvoj kontroli od strane policije.

I u Srbiji je bila slična situacija. Preko Vladimira Jovanovića saznajemo da prvi podaci o prostitutkama na evropskoj teritoriji Osmanskog carstva, dakle i današnje Srbije, potiču iz prve polovine XVI veka i odnose se na Romkinje koje su se bavile prostitucijom i zbog toga plaćale poseban porez (Jovanović 1997, 7).

Sve do 1850. godine u Srbiji nije bilo nikakvih propisa o prostituciji, a prostitutke su se samo usputno spominjale u pravnim aktima. Srpsko kazneno pravo nije pravilo razliku između prostitutki i žena koje stupaju u vanbračne seksualne odnose i tretiralo ih je jednako, po uzoru na osmanski model. Telesnim kaznama, zatvorom i progonstvom kažnjavani su i muškarci⁴ i žene koji bi ušli u vanbračne odnose, ali prostitucija po sebi nije bila kriminalizovana.

1.2.2 Period posle uvođenja zakona

XIX vek je i u Poljskoj i u Srbiji doneo prve zakone kojima je prostitucija pravno regulisana, legalizovana ili zabranjena. Dok je u Poljskoj već na

običajna” (cf. Sikorska-Kulesza 2004, 30).

4 Crkva je insistirala da svetovna vlast u skladu sa tradicijom crkvenog prava i muškarce kažnjava za vanbračne odnose.

početku veka ustanovljen reglementacioni pristup⁵, u Srbiji su se smenjivali prohibicionistički⁶ i reglementacioni pristup.

Iako je stanovništvo obe zemlje mahom bilo zemljoradničko, situacija u Beogradu i Varšavi bitno se razlikovala. Posle oslobađanja seljaka, u Poljskoj je došlo do masovne migracije sa sela u gradove, čemu je doprinela i industrijska revolucija. Pošto je na selu bilo više poslova za muškarce, češće su emigrirale devojke, što je dovelo do visokog stepena feminizacije u gradskim sredinama.

Emigracija sa sela u gradove dovela je do toga da su demografski najdominantnija grupa u gradovima bile mlade, neudate žene i muškarci. Frančišek Gjedroić (Franciszek Giedroyć), venerolog u bolnici „Sv. Lazar” u Varšavi, u knjizi *Prostitutke kao izvor veneričnih bolesti u Varšavi*, detaljno je obradio ovaj problem. Gjedroić je smatrao da činjenica da čak dve trećine stanovništva čine osobe između 15 i 60 godina, posebno one „na vrhuncu svoje seksualne energije”, odnosno između 20 i 35 godina, doprinosi tome da gradovi postanu „stecište nemorala i bluda jer seksualni nagon koji nije zadovoljen u braku, ventil mora tražiti u slobodnoj ljubavi”⁷ (Giedroyć 1892, 8). Verovatnije je ipak bilo da je manjak poslovnih prilika za neobrazovane žene doveo do toga da se sve veći broj žena iz niže klase (švalje, pralje, radnice u fabrikama...) oslanja na prostituciju da bi preživjele i prehranile porodicu (Stauter-Halsted 2009, 560). Pravni status žena, koje su prema Napoleonovom kodeksu⁸ zauvek ostajale deca, onemogućavao im je da poseduju imovinu i raspolazu novcem. Zbog toga udovice, posle smrti muža, često nisu mogle da se izdržavaju i okretale su se prostituciji kao jedinoj opciji.

5 Reglementacioni pristup omogućava ženama da se legalno bave prostitucijom, ali uz strogu kontrolu.

6 Prohibicionističkim pristupom je svaki vid prostitucije zabranjen, a sankcionišu se žene koje se njom bave.

7 Sve citate sa poljskog i engleskog jezika je prevela autorka teksta.

8 Napoleonov kodeks (1807. preimenovan u Napoleonov zakonik, a potom 1814. u Građanski zakonik) bio je francuski građanski zakonik, koji je 1804. napravljen na Napoleonovu inicijativu. To je bila prva kodifikacija prava koja se odnosila na građanina pojedinca. Zakonik je bio u upotrebi u mnogim zemljama, između ostalih i u Poljskoj. Izrađen je na načelima: jednakost svih pred zakonom, nezavisnost pravosuđa od crkve i garancija privatnog vlasništva.

Iako je prostitucija bila prisutna u svim slojevima društva, žene iz proletarijata bile su najugroženije.

Dramatična promena statusa prostitucije na terenu Poljske, ne nužno nabolje, dogodila se nakon što je Poljska izgubila nezavisnost, a njene teritorije potpale pod prusku vlast. Prostitucija je u Varšavi prvi put regulisana 16. novembra 1802. godine, i to uredbom izdatom u Berlinu⁹, koja je uz određene izmene važila sve do 1843. Ovim je uveden reglamentacioni sistem u kom je prostitucija postala legalno, registrovano zanimanje, koje se obavljalo uz strogu kontrolu vlasti.

Dok su turske vlasti iz praktičnih razloga tolerisale prostituciju, stav kneza Miloša posle sticanja autonomije nije bio tako blagonaklon. „Bludničenje” ne samo da nije bilo u skladu sa moralnim normama, već se kosilo i sa propisima o životu u gradu¹⁰. Prvi pokušaji „suzbijanja nemorala i očuvanja zdravlja” bile su policijske racije koje su se sprovodile sporadično u cilju proterivanja „zlih žena i rospija”, ali su imale slab učinak.

Već u prvim zakonima Kneževine Srbije, odnosno u Zakonu vojenom iz 1839. godine, u XII glavi *O bludu i nasilju* piše da se „bludne kćeri” ne smeju tolerisati po vojnim garnizonima. Policijski zakon iz 1850. godine predviđao je novčane, telesne i zatvorske kazne za bludnice i njihove pomagače, dok je krivični zakonik iz 1860. godine na već postojeće kazne dodao i mogućnost proterivanja u mesto rođenja na godinu dana (Jovanović 1997, 9–10). Uprkos zabranama i redovnim policijskim racijama, prostitucija se razvijala po kafanama, često uz posredstvo kafedžija. Prostitutke su mahom bile devojke između 17 i 25 godina, uglavnom bez osnovnog obrazovanja i nepismene, koje su iz unutrašnjosti dolazile u Beograd na službu, ali se nisu snašle, te im je prostitucija bila jedina opcija.

Kaznenim zakonikom Kneževine Srbije od 29. marta 1860. godine prostitucija je inkriminisana. Zakon je prepoznavao isključivo žene kao potencijalne seksualne radnice i nije ostavljao prostora da bi ovom profesijom mogli

9 Uredbu je na poljski preveo dr Gjedroić. Puno ime uredbe je glasilo: Uredba koja se odnosi na zavođenje mladih devojaka u nemoralni život u bordelima ili na neki drugi način za novac, ne bi trebalo da obuhvata propise za suzbijanje veneričnih bolesti u Varšavi.

10 Za kretanje noću bez fenjera, besposličarenje, kartanje i opijanje predviđane su telesne kazne.

da se bave i muškarci¹¹. Prvom tačkom ovog zakona predviđena je kazna od 10 do 30 dana zatvora za žene koje se bave prostitucijom, dok muškarci koji su njihove usluge koristili nisu pravno gonjeni. Kako zakon nije bio dovoljno uspješan u suzbijanju prostitucije, koja se, naprotiv, sve više razvijala, 10. decembra 1871. godine donet je Rospis PN 10072. Tačkom 2. i 3. zabranjivalo se prisustvo žena u kafanama i na javnim mestima van varošica, kao i njihovo zapošljavanje kao kuvarica i sobarica u tim objektima.

Srpsko-turski ratovi u drugoj polovini XIX veka doveli su do opšte mobilizacije stanovništva, što je promenilo demografsku dinamiku u zemlji. Veliki broj žena ostao je bez muževa, očeva i braće, što je često značilo da nisu imale kako da se izdržavaju. Godine 1881. je usvojen prvi zakon kojim je prostitucija u Srbiji legalizovana i regulisana. Ove regulative su, uz dopune 1884. i 1900. godine, ostale na snazi narednih 50 godina. Godine 1929. Krivičnim zakonikom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca zabranjene su sve aktivnosti vezane za prostituciju. Ovaj zakonik je prostituciju prepoznao „više kao nesreću, nego delikt [te je stoga] zauzeo sasvim umesno stanovište kada nije normirao kaznu za samu ženu, prostitutku, nego za njezine pomagače, i one, koji je pri tomu najsvirepije iskorišćavaju” (Čulinović citiran u Pejović 2020b, 80–81).

2. PREGLED LITERATURE O PROSTITUCIJI S KRAJA XIX I POČETKA XX VEKA

Brojne uredbe donete u cilju da se prostitucija reguliše i stavi u pravne okvire nisu nužno poboljšale život seksualnih radnica. Naprotiv, u određenim slučajevima ove uredbe su drastično otežale život prostitutkama. To, naravno, ne iznenađuje: zakone su pisali isključivo muškarci koji žene obično nisu smatrali punopravnim članovima društva, pa samim tim ni sposobnim da odlučuju u svoje ime. Pored toga, ne sme se zaboraviti da su se zakoni koji regulišu prostituciju odnosili isključivo na žene. Bilo da je prostitucija bila potpuno zabranjena ili da je na snazi bio reglementacioni pristup, zakoni, posebno oni sanitarni, muškarce nisu prepoznavali kao aktivne učesnike

11 Što je utoliko apsurdnije, s obzirom da je bilo opšte poznato da su čočeci, muški plesači, pružali i seksualne usluge bogatim Turcima, a neretko i Srbima.

ovog prekršaja. Korišćenje seksualnih usluga nije bilo kažnjavano niti su korisnici podlegali obaveznim zdravstvenim pregledima. Takvi „dupli aršini” ili dvostruki moralni standardi nisu promakli feministkinjama i aktivistkinjama tog vremena, ni u Poljskoj ni u Srbiji, a prostitucija je već početkom XX veka bila tema o kojoj se često i opširno diskutovalo i pisalo.

2.1 FEMINISTIČKI TRANSGENERACIJSKI DIJALOG O PROSTITUCIJI U POLJSKOJ

Marija Tużima (Maria Turzyma), poljska aktivistkinja, koja se krajem XIX i početkom XX veka borila za ženska prava, a posebno za pravo na obrazovanje, temu ženske potčinjenosti, iz koje posledično proizlazi i prostitucija, obradila je sa neobično progresivnog stanovišta za to vreme. U esejima „Trgovina ženama” (*Handel kobietami*)¹² i „Trostruki okovi žena” (*Potrojne więzy kobiety*)¹³, Tużima je pokušala da problem prostitucije razloži i objasni kroz prizmu višemilenijske potčinjenosti žena. Već u prvim rečenicama eseja iz 1903. godine, ona bez ustručavanja optužuje državne institucije, konkretno crkvu i policiju, za nemar prema najugroženijim ženama, kojima je sistemski onemogućeno da se brinu same o sebi, te se stoga okreću „najstarijem zanatu”. Poseban problem autorka vidi u dominantnom i široko prihvaćenom stavu da je prostitucije, odnosno trgovina ženama, uvek bilo i da će je uvek biti. Kao što znamo, ta ideja prisutna je i danas. Ako se takva ideja postavi kao aksiom od kog polazi svaki razgovor o prostituciji, onda se njom ne samo normalizuje već i opravdava prostitucija. Takođe, takav stav muškarce oslobađa krivice, a seksualni rad postavlja kao jedinu zajedničku tradiciju, pored majčinstva, koju žene u celom svetu dele.

Uprkos tome što su se kroz istoriju brojne žene koje svoje telo prodaju za novac visoko cenile, a u nekim slučajevima čak i poštovale kao božanstva, seksualni odnosi van braka mahom su se smatrali grešnim i sramotnim. Tużima smatra da je ovakav stav prema vanbračnim odnosima nastao u cilju očuvanja monogamne porodice, to jest, da bi se osiguralo da će imetak

12 Esej je štampan 1903. u krakovskom časopisu *Głos kobiet w kwestii kobiecej*.

13 Esej predstavlja uvodni deo knjige *Wyzwalajaca się kobieta* štampane 1906. u Krakovu.

muškarca naslediti njegovi potomci. Zbog ograničene ekonomske moći, odnosno uskraćivanja prava da radi i zarađuje, žena je bila u apsolutno podređenom položaju u odnosu na muškarca. Muškarac ju je materijalno izdržavao u zamenu za apsolutnu poslušnost. Na taj način, žena je bila u jednako zavisnom položaju kao i dete. Ipak, Tužima ističe da ekonomska nezavisnost ne bi bila dovoljna da se održi ovaj neravnopravni sistem. Pored toga, žena je morala da postane i sredstvo perpetuacije vrednosti koje su je držale u inferiornom položaju. Pošto je žena bila zadužena za podizanje dece, trebalo je voditi računa da sistem ostane nepromenjen i u narednim generacijama, to jest da dečaci budu privilegovani, a da se kod devojčica uguši osećaj za sopstvenu vrednost i, na taj način, spreči pobuna. Kao zgodan alat za to mogla je da posluži religija, koja patrijarhalni sistem predstavlja kao Božju volju, te samim tim ispravan i nepromenljiv.

Pored analize uslova neophodnih ili pogodnih za fizičko i duhovno potčinjavanje žena, Tužima nudi i analizu statistike¹⁴, koja jasno pokazuje ko su bile žene koje su pribegavale prostituciji i koliko su bili učinkoviti zakoni koji su naizgled doneti u cilju da se spreči širenje veneričnih bolesti, a suštinski ustrojeni tako da zauvek stigmatizuju prostitutke. Autorka tvrdi da se nijedna žena, da je imala drugih opcija, ne bi svojevolumno bavila prostitucijom. Za izlazak prostitutki iz potčinjenog položaja bilo je potrebno da se sve žene ujedine u borbi za jednaka moralna prava, smatrala je Tužima. Ona je takođe smatrala da je zadatak žena bio da „svojom milosrdnošću daju primer nesrećnim žrtvama kuge, koja skrivena uništava srž porodice i snage budućih pokolenja” (Turzyna 2020, 199).

U Poljskoj, diskusija o prostituciji je kulminirala 1907. godine na prvom Ženskom kongresu u Varšavi, održanom povodom 40-godišnjice stvaralaštva Elize Ožeškove. Oštar referat književnice Zofje Nalkovske (Zofia Nałkowska), pod nazivom „Zapažanja o etičkim zadacima ženskog pokreta”, izazvao je opšte neodobranje starijih i konzervativnijih učesnica, u toj meri da su neke od njih iz protesta napustile salu. Nalkovska je svoje predavanje izložila u ime najmlađih žena, demografske grupe koja nije bila predstavljena na Kongresu, a koje su želele da izraze svoje neslaganje sa stavovima iznetim na Kongresu. Nalkovska je učesnicama zamerala na manjku hrabrosti

14 Tu statistiku sam koristila i komentarisala u prvom poglavlju ovog rada.

da se iskreno uhvate u koštac sa problemima o kojima govore, pošto tako ne izlaze iz okvira koje su im muškarci postavili već samo ponavljaju ono što su muškarci već rekli. Odnos prema prostituciji bio je posebno problematičan iz ugla etike. Nalkovska je tvrdila da je „krajnje smešno i logički nedopustivo” da se raspravlja o prostituciji i odlučuje o sudbini prostitutki, a da njih, same prostitutke, niko ne pita za mišljenje. Takođe, autorka ovog predavanja primećuje da su „pristojne žene sve što znaju o prostituciji saznale posredno iz fantastičnih priča” (Nałkowska 2020, 299) svojih muževa, očeva i braće, te da bi se prostitucija pokazala u sasvim drugačijem svetlu kada bi imale hrabrosti da je same prouče. Nalkovska je skrenula pažnju i na činjenicu da su se na Kongresu u obzir uzimale samo „proleterke prostitucije”, dok su one iz privilegovanijih krugova izostavljene iz diskusije. Osvrnula se i na brak: dok prostitucija podrazumeva samo prodaju tela, „pristojne žene” u braku prodaju i telo i dušu. Te pristojne žene su, smatrala je Nalkovska, razlog zašto postoji prostitucija:

„prezirući zavedene žene, prekidajući poznanstvo sa ženom koja je pobešla od muža, menjajući mišljenje o svakoj ženi koja se na bilo koji način smatra posrnulom i ukidajući joj društvenim ostrakizmom svaki izvor zarade – upravo one, pristojne žene, poštovane žene – od nje čine prostitutku” (ibid., 300).

Dakle, glavna odlika prostitucije jeste „farisejska stigma prezrene kaste” (ibid.), odnosno stav koji prema prostitutki zauzimaju ostale žene.

Ženski pokret svoj program ne sme da zasniva na „propagandi moralne čistote”, tvrdila je Nalkovska (ibid.). Čistota većine žena nije rezultat njihove moralne uzvišenosti, već proističe iz „prilagođavanja uslovima ropstva” (ibid.). Umesto kao posrnuće, Nalkovska prostituciju vidi kao

„instinkt za samoodržanje koji ekonomski zavisnoj ženi govori da se pobrine za sebe kroz teret svog erotskog života, [...] a da je pristojnost privilegija žena koje su najzavisnije od muškaraca, odnosno udavača i udatih” (ibid., 301).

Kako svaka žena koja se samostalno izdržava gubi nešto od svoje vrline, Nalkovska ističe da je „zadatak ženskog pokreta da revalorizuje postulate etike koji su u to vreme vladali ženama” (ibid.).

2.2 O PROSTITUCIJI U ŽENSKOM POKRETU (1920–1938) U SRBIJI

U Srbiji je ozbiljnija diskusija o prostituciji započela nešto kasnije u odnosu na Poljsku, konkretno početkom 20-ih godina XX veka. Platforma za tu diskusiju bio je časopis *Ženski pokret*, koji je izlazio od 1920. do 1938. godine, kao glasilo Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava. Prvi tekstovi o prostituciji bili su prevodi tekstova stranih feministkinja. Ubrzo su štampani i tekstovi domaćih autorki i autora. Generalni stav bio je da je prostitucija bolest društva, koja pretila da razori tradicionalnu porodicu i brak i zato treba da se iskoreni, to jest mahom se zalagalo za abolicionizam.

Već 1921. godine izašao je ostrašćeni članak dr Milutina Živkovića „O prostituciji”. Živković smatra da je problem prostitucije od izuzetne važnosti, posebno jer se na njega gleda „labavo”, što može da ima opasne posledice. Autor teksta smatra da nedovoljno radikalni stav prema prostituciji svodi žene na mehaničku funkciju usmerenu ka zadovoljavanju telesnih nagona muškarca, što žene sprečava da utiču na kulturne tokove. Takođe, na taj način im se uskraćuje svaka mogućnost samoodbrane i samostalnog života čime se stavljaju u potpuno podređen položaj u odnosu na muškarce (Živković 1921, 220–221). Autor ima i vrlo negativan stav prema polnoj strasti, za koju smatra da se iz generacije u generaciju sve više potencira, te da ta „pojaćanost polnih požuda na svaki način izaziva slabljenje organizma, a prema tome i postepenu degeneraciju čovećanstva” (ibid., 221).

Kao i većina njegovih savremenika, u Srbiji ali i u Poljskoj, Živković smatra da se temelj prostitucije nalazi u drugaćijem vaspitanju devojćica i dećaka i ekonomskoj nejednakosti. Po tom pitanju je neobićno oštar i direktan. On istiće da se muški pol vaspitava da aktivno učestvuje u svim aspektima društva kao potpuno samostalna jedinka, dok se ženski pol isključivo vaspitava za ogranićeni život u kući, u okviru kog u svemu treba da ugađa muškarcu, što dovodi do stvaranja odnosa gospodara i sluga. U tako ustrojenom sistemu, kod muškaraca se javlja tendencija da zloupotrebljavaju svoje pravo nad ženom, a kod žena se javlja ubećenje da su stvorene isključivo da zadovoljavaju prohteve muškaraca (ibid., 223). Dok vaspitanje oblikuje učesnike ovog procesa, odnosno prostitutke i korisnike njihovih usluga, ekonomska nejednakost stvara uslove za „trgovinu živim mesom”, kako Živković bez ulepšavanja naziva prostituciju. Što je nejednakost veća, „to je i razvrat sitih

i besnih, i prostituisanje jadnih i nevoljnih” (ibid.) veće. Ovu sumornu situaciju podržavaju zakoni, za koje Živković kaže da užase prostitucije ne samo što ne suzbijaju, već ih i dodatno učvršćuju. Ti zakoni prostitutke odvajaju od ostatka društva, što muškarcima omogućava da „bez velike štete i opasnosti mogu do njih [prostitutki] dolaziti.” Sve ovo zajedno doprinosi da sa jedne strane imamo „lako zadovoljavanje telesnih naslada, a sa druge očuvanje pukog života” (ibid.).

Poput brojnih savremenika, i Živković poziva na oštru sistemsku borbu protiv svake vrste eksploatacije. On ističe da dokle god se na ženu bude gledalo kao na mašinu koja treba da zadovolji sve, pa i najizopačenije potrebe muškarca, dotle će prostitucija postojati uprkos zakonima koji je navodno regulišu.

Senzacionalistički članci o moralu, odnosno nemoralu, uglavnom mladih žena, često su zauzimali naslovne strane dnevnih novina početkom XX veka. Opširno se pisalo o tome kako su „posrnule žene” pretnja po tradicionalnu porodicu, moralno zdravlje nacije, ali i izvor veneričnih bolesti koje ugrožavaju zdravlje građana. Te „posrnule žene” iz štampe, iako ne uvek, često su bile prostitutke, a među njima je bio i velik broj maloletnih devojaka, pa čak i devojčica, o čemu svedoče naslovi poput „Podvodačica od 15 godina” i „Moralna propast ženske dece” (cf. Knežević 1922, 170). Već samo iz ovih naslova može se naslutiti da novinama nije bio cilj da istaknu probleme koji postoje u društvu i da zahtevaju pooštavanje mera koje bi zaštitile žene i decu od seksualnog nasilja, već da se počinioci oslobode odgovornosti, a krivica prebaci na žrtve.

Ovu perfidnu zamenu teza kritikovao je Vasa P. Knežević u izuzetno oštrom članku „Naša javnost i mere protivu prostitucije”, koji je izašao 1922. godine, u majskom broju *Ženskog pokreta*. Knežević postavlja jasnu tezu:

„životinjski nasrtaji sa perversnim prohtevima prema maloletnoj deci ... su krivična dela koja u savremenom društvu predstavljaju povredu javno-pravnog poretka, a protivu kojih treba da dođu kazne, kao javno-pravna reakcija Društva” (ibid., 170–171).

Dakle, zakoni postoje i predviđaju zaštitu za žrtve, čak i ako su te žrtve svojevoljno pristale da uđu u odnos sa počiniocem. Knežević jasno ističe da

ni rasturena porodica ni nezbrinuta deca ne mogu da odgovaraju za zločine i nasilje koje počinje „četrdesetogodišnji delinkventi”, te da je insistiranje na tome da problem treba rešiti boljim vaspitanjem ženske dece ne samo bespredmetno, već i štetno jer poziva na javno-pravno nečinjenje. Autor se sarkastično osvrće i na medicinsku praksu, prisutnu kako kod nas tako i u Poljskoj, koja samo žene prepoznaje kao prenosiocice veneričnih bolesti. On posebno osuđuje dr Đorđa Đorđevića, šefa Ambulante za kožne i venerične bolesti u Beogradu, koji je u svom mizoginom članku „Prostitucija u Beogradu”, objavljenom 1922. godine u *Politici*, otvoreno branio korisnike seksualnih usluga i nasilnike kao „ugledne pojedince, kojima se može prebaciti samo to što se zalažu za pojedine ženske koje u većini slučajeva to ne zaslužuju”, dok njihove žrtve naziva „najgorim ženskim tipovima” (Đorđe Đorđević citiran u Knežević 1922, 172). Pošto je jasno da upravo u ovakvoj zloupotrebi povlašćenog položaja, odnosno u narativu čiji je jedini cilj da očuva privilegovani položaj muškarca u odnosu na ženu, leži istinsko izopačenje društva, te da se ne može očekivati da bi moralni prekor zaustavio „odvratne delikvente, koji mesto stida osećaju strast čak i pred detetom od devet godina” (Knežević 1922, 171), Knežević jedino rešenje vidi u političkom osnaživanju žena koje bi im omogućilo da zahtevaju jednakost i pred zakonom i pred društvom.

Nešto drugačije je na stvar gledala Julka Hlapec-Đorđević, književnica i aktivistkinja. U dva eseja, „O problemu ljudskog plodenja” i „Zar je žena *agent provocateur* prostitucije”, koji su objavljeni u razmaku od deset godina, dakle 1922. i 1932. u *Ženskom pokretu*, Hlapec-Đorđević je pitanje prostitucije obradila i sa fiziološkog stanovišta. Definišući prostituciju kao „ventil za zadovoljenje muškog seksualnog nagona sa eliminacijom plodenja” (Hlapec-Đorđević 1922, 306), autorka kao imperativ postavlja oslobađanje žena od tereta neželjene trudnoće¹⁵. Pošto je muškarac imao najveću društvenu i finansijsku moć, i koren i rešenje problema ležali su u njegovim rukama, odnosno, „ako on hoće prostituciju, nje će biti, postavili mi za svaku ženu inspektora javnog morala, koji će joj uzastopce davati naredbe i savete” (Hlapec-Đorđević 1932, 144). S tim na umu, Hlapec-Đorđević ne predlaže suzbijanje muškog seksualnog nagona, već njegovo ispunjenje kroz

15 Iako smatra da je legalizacija abortusa do trećeg meseca trudnoće neophodna, primat daje sprečavanju trudnoće kontracepcijom.

autentične i slobodne odnose sa ženama. Drugim rečima, od žena treba da prestane da se zahteva seksualno uzdržavanje, odnosno podređivanje seksualnog nagona materinstvu. Kao i Zofja Nalkovska, Hlapec-Đorđević ističe transakcijsku prirodu patrijarhalnog braka, a prostituciju vidi kao njegovu dopunu. Iz toga proizlazi da je prostituciju moguće suzbiti samo temeljnom reformom patrijarhalnog braka.

* * *

Činjenica da su autorke i autori u Poljskoj i u Srbiji identifikovali slične probleme i predlagali slična rešenja navodi na zaključak da osnovni problem nije prostitucija po sebi, već patrijarhalni sistem u kom ona nastaje i istrajava. Dvostruki standardi u oblasti seksualnog morala ženama i muškarcima nameću suprotne vrednosti: sa jedne strane od žena se očekuje seksualna čistota, dok se sa druge strane muška seksualnost predstavlja kao neukrotiv nagon koji mora da se ostvari. Politička i feministička teoretičarka Kerol Pejtman (Carole Pateman) smatra da takve društvene norme dovode do paradoksalne situacije u kojoj se prostitucija nameće kao „integralni deo patrijarhalnog kapitalizma”, odnosno, pored braka, prostitucija se vidi kao „još jedan društveno prihvatljiv način da muškarci dobiju pristup ženskom telu” (Pateman 1988, 189).

Brojne naučne studije dokazale su da razlike između polova proizlaze iz kulturnih praksi i društvenih očekivanja, a ne iz razlike u biološkim karakteristikama muškaraca i žena (Singh 2018). Ipak, biološki determinizam¹⁶ nastavlja da se koristi kao opravdanje za nejednake odnose moći i rodne uloge kojima se podrazumeva da je žena po prirodi submisivna, dok je muškarac po prirodi dominantan. Prerna Sing (Prerna Singh) smatra da različite rodne prakse „nisu suštinske niti determinističke” već su „društveno konstruisane kroz nepravedan sistem moći, a u cilju eksploatacije” (Singh 2018). To se ogleda i u zakonima kojima je prostitucija regulisana, a koji su potpuno neosetljivi za potrebe žena koje se bave prostitucijom. Kao takvi,

16 Biološki determinizam je teorija prema kojoj su sve ljudske osobine i ponašanja uslovljene biološkim faktorima, te da iz njih proističu i svi kulturni procesi i društveni obrasci. Prema ovoj teoriji, rodne uloge neizbežno su određene biološkim karakteristikama muškaraca i žena.

zakoni se nameću kao očigledna prepreka u suzbijanju prostitucije jer se i u njima ogledaju dupli standardi koji muškarca oslobađaju odgovornosti. Iako je politička i ekonomska emancipacija omogućila ženama da uđu u javnu i političku sferu, te da utiču na donošenje i na sprovođenje zakona, zakoni su nastavili da budu diskriminatorni prema ženama. To pokazuje da ni politička ni ekonomska emancipacija nisu dovoljne, a možda ni moguće, bez duhovne emancipacije. Neophodno je da se žene emancipuju od tradicionalnog modela vaspitanja kroz koji se internalizuju patrijarhalne vrednosti, a posledično i dalje reprodukuje neravnopravan društveni sistem koji žene drži u potčinjenom položaju. Takođe, normalizacija hegemonijske dinamike muško-ženskih odnosa doprinosi stanovištu da je prostitucija prirodna društvena pojava inherentna samom ljudskom rodu.

Mnoge teme iz navedenih članaka prisutne su i danas u nešto drugačijem, kontekstualno izmenjenom obliku. Nejednaki odnosi moći, te zloupotreba moći, čiji su očigledni primeri nasilje u porodici i femicid, prisutni su i u savremenom društvu. Neki od ovih problema se najbolje vide u dve udaljene društvene klase – najnižoj i najvišoj, jer na njih zakon nema dovoljno uticaja (u najnižoj jer ga ne dotiče, u najvišoj jer je ona zakon). To potvrđuju brojni slučajevi u kojima moćni, bogati, uticajni i ugledni ljudi ispadaju vođe lanaca pedofilije, prostitucije i trgovine ljudima. Naravno, žrtve su u najvećem broju slučajeva pojedinke i pojedinci iz najnižih slojeva društva. U skladu sa time, prostitucija je i dalje aktuelna tema za sve feministkinje, pa tako i one u Poljskoj i u Srbiji.

Posle II svetskog rata, tačnije početkom 50-ih godina, na čelo obe države došla je komunistička, odnosno socijalistička vlast. U tom periodu se nije puno pisalo o prostituciji pošto je zvaničan stav vlasti bio da ona u socijalizmu ne postoji, odnosno da sa prelaskom sredstava za proizvodnju u kolektivnu svojinu nestaju okolnosti pod kojima prostitucija nastaje (Engels prema Sikorska-Kulesza 2020, 294). Ipak, činjenično stanje je bilo drugačije, što je pokazalo i istraživanje Dragane Pejović: „promene ekonomskih sistema ne utiču na prisutnost prostitucije” (Pejović 2020a, 240), jer je osnovni razlog za njeno postojanje društvena nejednakost žena. Pošto rodna nejednakost kao posledica patrijarhata opstaje u svim ekonomskim sistemima, neophodno je da se prostitucija i dalje obrađuje kao relevantna tema, iako je savremena „literatura relativno oskudna i uglavnom usmerena na izučavan-

je u kontekstu kriminaliteta” (ibid., 17). U analizi književnih dela, pored do sada navedenih uvida iz literature, poslužiće mi i radovi savremenih feminističkih teoretičarki i kritičarki o prostituciji, a posebno radovi o ovoj temi u polju kulture i književnosti.

3. POSTAJANJE PROSTITUTKOM U KNJIŽEVNOSTI

U izvesnoj meri i uz neophodne ograde, može se reći da književna dela predstavljaju eho diskusija koje se vode u društvu. Naravno, ne treba zaboraviti da povremeno i sama književnost može da podstakne određene teme i „gurne” ih u javni prostor. Pošto je prostitucija bila ozbiljan problem krajem XIX i početkom XX veka, pa samim tim i jedna od gorućih tema, brojni autori i autorke su u svojim delima pokušali da ovaj problem obrade sa različitih stanovišta. Roman *Marta* poljske spisateljice Elize Ožeškove i priča „Otrgnuti listovi iz dnevnika jedne devojke” srpske spisateljice Milice Janković pokazuju se posebno zanimljivi za analizu. Naime, iako prostitucija nije osnovna tema ovih dela, i roman i priča nude opis i analizu društvenih prilika koje guraju žene u prostituciju. Pored toga, i roman i priča se bave stigmom koja proizlazi iz bavljenja prostitucijom. Konačno, obe autorke su „dale” glas prostitutkama i na taj način im otvorile prostor da same objasne svoj „izbor”.

3.1 ŽIVOTNA I INTELEKTUALNA BIOGRAFIJA: ELIZA OŽEŠKOVA I MILICA JANKOVIĆ

Za analizu književnih dela važno je da se objasni kontekst u kom su dela nastala. Biografski podaci koji pružaju uvid u određene epizode i detalje iz života autorki i autora važni su jer mogu da ukažu na to odakle dolaze motivacija i inspiracija za pisanje konkretnog dela. Takođe, ovi podaci otkrivaju veze između ličnog iskustva autorki i autora, odnosno njihovog društvenog položaja, obrazovanja i političkih uverenja, i tema koje istražuju u svojim delima.

Eliza Ožeškova (1841–1910) je rođena u plemićkoj porodici sa dugom tradicijom u Milkovščizni u današnjoj Belorusiji. Milica Janković (1881–1939) je bila ćerka uglednog, ali osiromašenog trgovca iz Požarevca. Obe autorke su sa tri godine ostale bez očeva. Otac Ožeškove, liberal i mason,

iza sebe je ostavio veliku kućnu biblioteku koja je brojala na hiljade tomo-va poljske, francuske, skandinavske i druge literature, kao i brojne knjige o antifeudalnoj kritici iz XVIII i XIX veka (Žmigrodzka 2000, 8–9). Iako su njeni roditelji od najranijeg detinjstva posebnu pažnju obraćali na njeno obrazovanje, Ožeškova se formalno školovala samo pet godina u Varšavi u internatu koji su vodile časne sestre. Po završetku škole, ona se mahom obrazovala pomoću knjiga iz očeve biblioteke preko kojih se upoznala sa liberalnim, antifeudalnim idejama devetnaestovekovnih filozofa, istoričara, sociologa i političara. Patriotske i pozitivističke ideje snažno su uticale na njeno celokupno stvaralaštvo. S druge strane, Milica Janković je imala vrlo temeljno formalno obrazovanje. Osnovnu školu je završila u Velikom Gradištu, a potom se preselila u Beograd, gde je prvo završila Višu žensku školu, a zatim i Slikarsku školu. Obrazovanje je nastavila na Univerzitetu, gde je upisala ruski jezik i počela da prevodi. Nekoliko meseci je učila slikanje u Minhenu. Iako nije imala naročitog uspeha u slikarstvu, tokom te posete je pristupila kružoku ruskih studenata i tako se upoznala sa socijalističkim idejama. Kroz poznanstva iz Minhena, kao i prevođenje, došla je u dodir sa idejama ruskih realista i nemačkih filozofa, pre svega sa Ničeom i Šopenhauerom.

Dok se Milica Janković nikada nije udavala, Ožeškova je na insistiranje majke prekinula školovanje zbog udaje:

„Nepunih godinu dana posle povratka iz škole, sa nenavršenih 16 godina života, udala sam se. Zašto tako rano? Ne znam. Kada govori o sebi, pristojan čovek mnoge stvari ne može da kaže jer se ne tiču samo njega, već i drugih” (ibid., 7).

Brak sa 16 godina starijim Pjotrom Ožeškom nije ispunjavao njene emocionalne i intelektualne potrebe, te se Ožeškova posvetila čitanju francuskih (Voltera, Rusoa, Didroa) i poljskih pisaca (Mickjeviča, Krasickog, Kohanovskog), što je u njoj iznova probudilo interesovanje za reformu feudalnog sistema i emancipaciju i obrazovanje seljaka (Półturzycki 2010, 66). Okrug Grodna, u kom su Ožeškovi živeli, u tom periodu je bio pod ruskom okupacijom, a škole na poljskom jeziku nisu postojale. Ožeškova je obrazovanje poljske dece videla kao svoju patriotsku dužnost i 1862. godine, zajedno sa

mlađim bratom svog muža, Florentijem Ožežkom (Florenty Orzeszko), osnovala je seosku školu koju je pohađalo oko dvadesetoro seoske dece (ibid., 67).

Njenu prosvetiteljsku misiju prekinuo je Januarski ustanak¹⁷, koji je izbio u januaru 1863. godine. Iako Ožeškovi nisu direktno učestvovali u ustanku, u svojoj kući su skrivali i pomagali brojne ustanike. Zbog pomaganja ustanicima, Ožeško je uhapšen i proteran u Sibir. Vratio se posle par godina, ali mu je sva imovina konfiskovana i zabranjeno mu je da se vrati u Grodno (Półturzycki 2010, 67). Od žena se očekivalo da svoje muževe prate u Sibir, ali Eliza Ožeškova to ipak nije učinila. Umesto toga, podnela je zahtev za razvod (koji je posle nekoliko godina i dobila) i vratila se u rodnu Milovščiznu.

I Eliza Ožeškova i Milica Janković su svoje književne karijere započele kratkim pričama. Za priču „Slika iz gladnih godina”, koja je objavljena u *Tigodnjik ilustrovani* 1866. godine, Ožeškova je dobila dobre kritike što ju je ohrabrilo da nastavi sa pisanjem. Milica Janković je svoju karijeru započela upravo pričom „Otrgnuti listovi iz dnevnika jedne devojke”, koja je u fokusu analize u ovom radu. Priča je objavljena pod pseudonimom L. Mihajlović, 1. jula 1909. godine u *Srpskom književnom glasniku*, čiji je urednik u to vreme bio Jovan Skerlić. Obe autorke su tokom života bile izuzetno cenjene i uticajne književnice. Ožeškova je 1905. godine nominovana za Nobelovu nagradu zajedno sa Lavom Tolstojem i Henrikom Sjenkjevičem, a Milicu Janković je već posle prve objavljene knjige *Ispovesti* Skerlić uvrstio u svoju *Istoriju nove srpske književnosti* kao jednu od pet autorki koje su svojim književnim radom zaslužile da se nađu u književnom kanonu¹⁸. Iako je pohvalio njen „spontani i prirodni stil” i „zanimljiva opažanja, originalne utiske i razumne i slobodne poglede na život”, posebno naglasivši da nje-no delo predstavlja primer „neposredne i iskrene književnosti, neusiljene i simpatične prostote, slovenske nežnosti i samilosti ... nešto sasvim srpsko”, Skerlić joj je zamerio preterani subjektivizam i nemogućnost „da izađe sama

17 Januarski ustanak je bio ustanak bivše Poljsko-litvanske unije protiv Ruske imperije. Podignut je 22. januara 1863, a trajao je do novembra 1864.

18 Pored Milice Stojadinović Srpkinje, Jelene Dimitrijević, Isidore Sekulić i Danice Marković.

iz sebe” (Skerlić 1914, 388). Uz njegovu pomoć, Janković je dobila posao u Drugoj ženskoj gimnaziji u Beogradu.

Za razliku od Janković, Ožeškova je imala značajne poteškoće da pro-nađe posao. Političke i ekonomske prilike u regionu bile su loše: feudalni sistem se urušavao, seljaci su dobili slobodu, što ih je ostavilo bez zemlje, a zemljoposednike bez radne snage, obavezni doprinosi ruskoj vojsci su bili visoki, a odnosi između Rusa i Poljaka su se dodatno pogoršali posle ustan-ka. Ožeškova nije imala iskustva u održavanju imanja, te je Milkovščizna, u koju se vratila posle razvoda, propadala i bilo je izvesno da će je Ožeškova izgubiti i pasti u siromaštvo. Pošto više nije imala muža, morala je da nađe posao. Ipak, uprkos tome što je znala četiri jezika, u Varšavi nije uspjela da dobije posao telegrafistkinje jer je ta pozicija bila rezervisana za Ruskinje. Ovo razočaranje navelo ju je da preispita socijalni, politički i ekonomski položaj žena, ali i osiromašene šljahte¹⁹, što je tema koju je kasnije često i detaljno obrađivala u svojim delima.

Ožeškova je pisala romane, kratke priče i eseje, a u njene glavne teme spadaju klasna diskriminacija, antisemitizam, emancipacija žena, obrazo-vanje. Zbog tema o kojima je pisala ruske vlasti su je često cenzurisale, što je ona doživljavala kao trijumf (Orzeszkowa 2022, 13). Sve do danas se sma-tra jednom od od najcenjenijih književnica epohe pozitivizma i poljske kn-jiževnosti uopšte. S druge strane, pozitivna recepcija koju je Milica Janković uživala za života, posebno u međuratnom periodu, trajala je samo do sredi-ne XX veka. Paradoksalno, s obzirom na to da je bila socijalistkinja, usled ideološki znatno izmenjenih društvenih okolnosti u Jugoslaviji, Janković praktično pada u zaborav (Radovanac 2015, 11). Jelena Milinković prepo-znaje sličan proces i kod većine srpskih književnica koje su u sopstvenom vremenu bile čitane i priznate, a posle smrti zaboravljene, da bi tek krajem XX i početkom XXI veka njihovo stvaralaštvo bilo reafirmisano i revalo-rizovano (Milinković 2015, 70). Još 1957. godine Isidora Sekulić je istakla da Milica Janković, kao odlična pripovedačica, u našoj kulturi nema svoje pravo mesto, te da će kada sazremo kao kultura ona to mesto morati da dobije (Koh 2015, 2–3). Ove reči iskoristila je Magdalena Koh (Magdalena

19 Šljahta je zajednički naziv koji je u Kraljevini Poljskoj i Poljsko-litavskoj uniji obuhvatao sve pripadnike plemstva, od najsiromašnijih vlastelina do velikaša, koji su pred zakonom imali ista prava i obaveze.

Koch), slavistkinja iz Poljske, za naslov svoje knjige u kojoj je „nastojala da iznova iščita marginalizovanu tradiciju srpske književnosti žena sa početka XX veka” (Koh 2012, 13). Koh smatra da je Milica Janković umnogome doprinela razvoju srpskog modernizma, pre svega inovativnošću formalnih rešenja i hrabrošću u bavljenju njoj savremenim temama (Koh 2015, 3). Janković je u svoja dela uvela naratorke koje ženama daju glas, čine ih vidljivim i daju im mogućnost za (auto)reprezentaciju. Na taj način, teme bliske ženama autorka je obrađivala kroz ličnu prizmu, stavljajući osećanja u prvi plan i slikajući svet iz ženskog ugla. Dosledno se držeći vlastite reprezentacije stvarnosti, Milica Janković odbacuje pisanje u duhu „univerzalizacije” književnosti i uvodi teme ženskog tela i telesnosti, braka, bolesti, alkoholizma kod žena i društveno stigmatizovanih profesija (ibid., 4–9), između ostalog i prostitucije.

3.2 ANALIZA ROMANA MARTA I PRIČE „OTRGNUTI LISTOVI IZ DNEVNIKA JEDNE DEVOJKE”

Roman *Marta* prvi put je štampan 1873. godine u *Tigodnjik mud i povješći* (*Tygodnik Mód i Powieści*), konzervativnom časopisu za domaćice (Franke 1999, 211). Radnja romana prati život mlade udovice Marte Švicke, koja je posle smrti muža izgubila društveni i ekonomski položaj. Tokom brojnih neuspelih pokušaja da nađe posao, Marta shvata da sistem u kom je odgajana i obrazovana nije prilagođen ženama bez muške podrške. Roman predstavlja literarno uobličene ideje koje je autorka obradila dve godine ranije u eseju „Nekoliko reči o ženama”. Ožeškova u eseju ističe da je neophodno da se ženama obezbedi temeljno obrazovanje, pravo na političku i ekonomsku slobodu i jednake mogućnosti za pronalaženje posla. Problematizuje i pravni status žena. Prema tadašnjim zakonima žene su zauvek ostajale maloletne, što je njihov položaj u društvu izjednačavalo sa položajem deteta. Zbog toga fizičke i društvene potrebe žena ni pred zakonom ni pred običajnim pravom nisu bile jednake potrebama muškaraca. Teme koje je Ožeškova u svom romanu pokrenula bile su važne za pozitivističku misao tog vremena. Roman je doživeo veliki uspeh kod čitateljki i smatra se prvim poljskim feminističkim romanom (Magnone 2016, 413). U *Autobiografiji u pismima* Ožeškova opisuje period nakon izlaska romana:

„Prvi put sam počela da dobijam pisma od nepoznatih ljudi. Žene iz različitih društvenih sfera, različitih uverenja i dobi, zahvaljivale su mi za ovu knjigu, tražile su mi savete, prepričavale mi svoje ideje i entuzijazam kojim ih je knjiga nadahnula. Takođe je bilo i mnogo onih koje su čitajući knjigu gorko plakale i osetivši veliki nemir pred sopstvenom budućnošću bacale su se na učenje i rad. Dosta kasnije, dvadeset i nešto godina kasnije, srela sam ozbiljne i poštovane žene koje su mi uzbuđeno rekly da je prvi podsticaj koji ih je usmerio ka moralnom i intelektualnom obrazovanju bilo upravo čitanje *Marte*” (Orzeszkowa 2022, 12).

„Otrgnuti listovi iz dnevnika jedne devojke” Milice Janković prvi i jedini put su štampani 1909. godine u *Književnom glasniku*, 36 godina posle romana *Marta* Elize Ožeškove. Glavna junakinja je učenica šestog razreda gimnazije koja „iz računa” stanuje u Beogradu u sobi „jedne bedne, velike kuće” (Janković 1909, 1). Protagonistkinja je ujedno i naratorka, što je bila česta pripovedačka tehnika ove autorke. Ta tehnika je autorki omogućavala „da svojim junakinjama implementira ne samo činjenice sopstvenog života, [...] već i aktuelne ideje svog vremena koje je i sama zastupala i kojima je bila bliska kao što su feminizam, socijalizam, ateizam” (Milinković 2015, 80). Priča je podeljena u pet delova (*Ja i okolina*, *Izlet*, *Biser u blatu*, *Podvig* i *Da li?*). Svaki deo je usaglašen sa jednim od godišnjih doba, što simbolički dopunjuje osećanja naratorke (jesen donosi strepnje, zima rušenje ideala). Slobodanka Peković je u radu „Žena kao biće u lancu” ukazala na ovu usklađenost emocija i prirode u autorkinom romanu *Plava gospođa* (Peković 2015, 96). I u romanu Elize Ožeškove primetno je ovo podudaranje – Marta u ranu jesen ostaje bez muža, a umire na zimu. Iako Ožeškova, pre svega zbog same vrste teksta (novela ostavlja više prostora za razradu u odnosu na kratku priču), daje daleko iscrpniju analizu, formira složenije likove i kompleksniju fabulu, dve autorke pokreću slična pitanja. Dok se Marta bori sa realnim ograničenjima neravnopravnog patrijarhalnog društva u kojem živi, Naratorčina²⁰ borba je romantičnija – ona pati zbog prozaičnosti sveta u kom njeni visoki ideali ne mogu da nađu uporište. Iako je Janković pisala u doba moderne, takva protagonistkinja više odgovara romantičar-

20 Kako glavna junakinja priče nema ime, u radu će se umesto njega koristiti Naratorka te će stoga reč biti napisana velikim početnim slovom.

skom prosedeu. I roman i priča su jedinstveni primeri u književnosti svog vremena jer sa feminističkog stanovišta obrađuju temu prostitucije, koja u određenom smislu predstavlja kulminaciju radnje. Autorke su moralnost i idealizam svojih protagonistkinja suprotstavile pragmatičnosti sporednih junakinja, Karoline i Dare. Na taj način su otvorile prostor za analizu moralnih i društvenih nazora svog vremena. I dok Janković „nema precizno rešenje za svoje junakinje, te ostavlja otvorenim njihove sudbine” (Milinković 2015, 81), Ožeškova je radikalnija: ženu koja odbije da se prilagodi zahtevima androcentričnog društva čeka poniženje i smrt.

3.3 POLOŽAJ ŽENE U TRADICIONALNOM BRAKU

Janković je kroz svoju Naratorku iskazala lična interesovanja i ideale. S druge strane, roman *Marta* je delom inspirisan konkretnim životnim iskustvima Elize Ožeškove. Marta Švicka, kao i Ožeškova, potiče iz osiromašene šljahćinske porodice koja je izgubila svoje imanje: „Martin otac, delom zbog vlastite nepromišljenosti, ali najviše zbog ekonomskih promena u zemlji, izgubio je svoje imanje” (Orzeszkowa 1973, 17). Roman je napisan svega 10 godina posle izbijanja Januarskog ustanka, koji je posebno devastirao najviši sloj poljskog društva, te je stoga izvesno da se „ekonomske promene u zemlji” odnose na oduzimanje imovine, izgnanstva i represivne mere ruskih vlasti posle gušenja ustanka. Činjenica da Marti od prodaje očevog imanja nije ostao miraz i da nije imala porodicu koja može da joj pomogne, odražava realnu situaciju u Poljskoj tog vremena: mnogi Poljaci su osim imanja u ustanku izgubili i čitave porodice. Zbog toga su brojni deklasirani plemići pristajali na mezalijans za svoje ćerke, u slučaju Ožeškove sa duplo starijim muškarcem kog nije volela, a u Martinom slučaju sa pripadnikom niže klase:

„Jan Švicki, mladi službenik, koji je već radio na visokoj poziciji u jednom od varšavskih biroa, zavoleo je lepu, crnooku gospođicu i u njoj probudio ista osećanja – poštovanje i ljubav. Marta se udala jedva nekoliko nedelja pre smrti svog oca. Osiromašeni plemić, koji je nekad možda i sanjao o boljoj sudbini za svoju jedinicu, njenu ruku je srećno dao siromašnom, ali marljivom čoveku; misleći da će odlaskom od oltara Martina budućnost biti zaštićena od patnji usamljenosti i opasnosti koje sa sobom nosi siromaštvo, spokojno je umro” (ibid.).

Marta je pet godina živela u braku sa čovekom kog je volela. On joj je „svio meko, toplo, udobno gnezdo” (ibid.) u kom je nastavila da živi povlašćenim životom više klase. Pored lične sreće, udaja joj je omogućila i da ostane na istoj društvenoj lestvici. U to vreme se smatralo da žene ne mogu samostalno da donose odluke, što se ogledalo i u zakonima koji su ih izjednačavali sa maloletnim licima, a jedina svrha njihovog obrazovanja bila je da ih pripremi za majčinstvo, brak i kućne poslove. Posledično, brak se nametao kao jedini respektabilni način da žene obezbede svoju egzistenciju. Muškarac je bio u obavezi da izdržava svoju ženu, a zauzvrat je kontrolisao sve aspekte njenog života. Uprkos evidentnim manjkavostima takvog odnosa, Ožeškova je brak ipak videla kao osnovu funkcionalnog i dobrog društva. U „Nekoliko reči o ženama”, ona o braku govori idealistički:

„na (braku) počiva temelj društvenog poretka i javnog morala, ...; Porodični život je za ženu izvor žarkih, a nevinih radosti, to je put na kom će joj čak iako se umori i posrne podrška biti muška ruka puna ljubavi, put na kom će je utešiti i podići dečiji smeh i tiha pesma, ispevana iznad njegove kolevke” (Orzeszkowa 1874, 10).

Žene sa kojima se Marta sreća prilikom traženja posla nisu bile u značajno boljoj situaciji od njene – i njihov društveni status bio je uslovljen odnosima sa muškarcima. Žene na rukovodećim pozicijama, Ludvika Žminjska, vlasnica biroa za zapošljavanje guvernanti i učiteljica, i B. Švejcova, okrutna vlasnica krojačnice, nasledile su svoja preduzeća pošto što su im muževi umrli. Evelina D., koja rukovodi trgovinskom radnjom u kojoj je Marta pokušala da se zaposli, zakonski nije imala prava na tu radnju – vlasnik je bio njen muž. Marija Ruđinjska, čijoj ćerki Marta drži časove francuskog, udata je za činovnika kakav je bio i Jan Švicki. U slučaju da joj umre muž, snašla bi je ista sudbina kao i Martu. Dakle, sve žene iz više klase su do svog društvenog položaja i finansijske stabilnosti došle pomoću braka.

S druge strane, Milica Janković ima negativniji stav prema ljubavnim odnosima i braku. Kako se nikada nije udavala, može se pretpostaviti da ona kroz Naratorku iskazuje lični stav:

„Ja nisam zaljubljena u tog mladića, ne zato što nije pravnik ili filosof, već zato što ja u opšte²¹ nemam nameru da se ikad zaljubim. Ali ja ga volim ... Volim, volim, volim... ceo svet – tako je nešto šumelo kroz moju glavu...” (Janković 1909, 11).

U odnosu na brak i romantičnu ljubav, Janković prvenstvo daje idealizovanoj slici ljubavi. Naratorica oseća ljubav za ceo svet, za prirodu, nebo, književnost i ljude, međutim, ne za stvarne ljude koji je okružuju, već za ideale o kakvima čita u delima ruskih realista („Ruska literatura – to mi je sad ideal. Dostojevski, Tolstoj, Gorki, Čehov, Gogolj i Černiševski” (ibid., 6)). Takođe, model braka koji Naratorica pretežno gleda u svom okruženju daje isključivo negativnu sliku o instituciji braka i ogoljava nasilje koje žene u njemu proživljavaju:

„Do nas s jedne strane sedi neki krojač, koji je najćutljiviji i najljubazniji čovek kad je trezan, a najodvratniji i najdosadniji od svih ljudi na svetu kad je pijan, i njegova žena, koja sikće kad je on trezan, a ćuti, kao miš, kad je pijan, a ponekad čak i plače tada. ... Tukao je majstoricu, razbijao tanjire, treskao vratima i psovao i grdio tako, da se čovek morao zgranjavati od užasa, odvratnosti i čuda” (ibid., 1, 11).

Ožeškova nudi i alternativni životni put, ali je on rezervisan za žene iz proletarijata. Mlade žene iz niže klase mogu da rade kao guvernante i služavke, doduše, samo dok se ne udaju. Autorka istinsku emancipaciju ostavlja ženama koje se zbog svojih nedostataka nisu udale. Imajući na umu da je Ožeškova brak smatrala krajnjim dometom ženske sreće, emancipacija pre deluje kao kazna za žene koje se nisu uklapale u standarde tradicionalne ženstvenosti, nego kao poželjna promena do koje tek treba da dođe u društvu. Potčinjavanje ulozi majke i supruge mogu da izbegnu samo one žene koje muškarci ne žele. To pokazuju reči oca jedne švalje koja je bila ružna i siromašna, te nije imala velike šanse da se uda. Umesto toga, morala je da izuči zanat da bi preživela:

21 Reč *uopšte* je u originalnom tekstu napisana rastavljeno, u obliku „u opšte”.

„Pa i šta onda?” – govorio je – ‘Biće ružna, neće se udati, velika šteta! Kao da na svetu nema nijedan muškarac koji se nije oženio, a živi i nije mu uopšte loše!’ – Moja mama mu je odgovorila: ‘Muškarci su nešto drugo! Neka nam bog pomogne! Ako se Klara ne uda umreće od gladi!’ Ali otac, umesto da se brine kao majka, smejao se, a ponekad i srdio. ‘O, vi žene, žene!’ – govorio je – ‘Kod vas koja ne nađe muža, odmah umre od gladi! Pa zar ta devojka nema ruke?’” (Orzeszkowa 1973, 107).

Lena Magnone (Lena Magnone) u tekstu „Marta”, objavljenom kao deo zbornika *...četrdeset i četiri. Literarne figure. Novi kanon* ukazuje da je emancipacija koju Eliza Ožeškova nudi više emancipacija „za svaki slučaj”. Uprkos tome što svoje junakinje prikazuje u vrlo konkretnim „slučajevima” (Marta je ostala udovica, Karolinu je tetka izbacila na ulicu, Klarina sestra nije uspela da se uda), Ožeškova ni u jednom trenutku ne preispituje tradicionalnu ulogu žene kao supruge i majke. Autorka postulira ideju da žena treba da stekne samostalnost, da se školuje i stekne profesiju, da bi, ako je to zaista potrebno, na primer u slučaju da joj umre muž ili da ne uspe da se uda, mogla sama da se izdržava (Magnone 2016, 417). Pozivajući se na Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill), Magnone ukazuje na činjenicu da između muškarca i žene nema urođenih razlika, već da je karakter žene veštački proizveden vaspitanjem. Po njenim rečima, emancipacija, odnosno „oslobađanje od jarma muškog despotizma”, pre svega je potrebna da bi žena mogla da raspolaže sama sobom (ibid., 415).

Jedan broj feministkinja iz tog vremena, ali i brojne savremene, brak kakav je Ožeškova idealizovala u svojim esejima i fikciji nisu mnogo razlikovale od prostitucije – u prostituciji su žene potčinjavale svoje telo u zamenu za materijalnu korist, dok su u braku osim tela potčinjavale još i dušu, a „jedina razlika je u broju muškaraca koji kupuju telo jedne žene” (Timotijević 2008, 185). Ana Limprehtuvna (Anna Limprechtówna) je 1907. godine u tekstu u časopisu *Ster* postavila pitanje po čemu se od prostitutke razlikuje žena koja pred oltar ne staje iz ljubavi nego iz računa i koja za lagodan život mužu plaća telesnom bliskošću na koju pristaje iz osećaja odgovornosti (Lisak 2013). Iako su takvi stavovi bili „proaktivni i revolucionarni za svoje vreme, zapravo su bili usmereni na kritiku braka kao institucije koja je represivna prema ženama, i nisu dublje analizirali samu prostituciju” (Timotijević 2008, 185).

3.4 DVOSTRUKI STANDARDI I PROSTITUCIJA

Iako su postojali pojedinci koji su se zalagali za dekonstrukciju tradicionalnog braka, većina je borbu za nacionalnu nezavisnost postavljala kao primarni moralni cilj svih Poljaka. Zbog toga se svaka kritika tradicije, pa otuda i kritika tradicionalnog modela braka, shvatala kao antipatriotska ideja. Tu temu je detaljno obradila Ana Vujtevič (Anna Wójtewicz) u radu „Žene u kulturnoj sferi XIX veka”. Prema društvenim normama tog vremena, i u Poljskoj i u Srbiji, muškarac je imao kontrolu i u privatnoj i u javnoj sferi: s jedne strane, on je upravljao imovinom i finansijama porodice, a s druge je imao pristup obrazovanju i profesijama kroz koje je mogao da utiče na političke i kulturne tokove. Vujtevič zapaža da je emancipaciju žena u Poljskoj dodatno otežavao ideal „Majke Poljakinje” koji je od žene zahtevao da svoje društveno delovanje ograniči na privatnu sferu, odnosno na kućne poslove i vaspitavanje dece u krajnje patrijarhalnom duhu. Zbog političke situacije u Poljskoj tog vremena, odnosno zbog borbe protiv ruske okupacije, društvena uloga žene se neznatno promenila. „Majka Poljakinja” je bila „simbolički uzor idealne supruge i majke ratnika koja ga podržava u ratnom zanosu” (reči Marije Čehomske citirane prema Wójtewicz 2017, 111) i borbi za nezavisnost države. Marija Čehomska (Maria Ciechomska) ukazuje da je nova uloga žene tog vremena bila da preuzme obaveze muškarca u slučaju da on pogine u borbi ili da bude proteran. Tada je patriotska dužnost žene bila da „sama odgaja decu i vodi domaćinstvo, pri čemu vlastitu udobnost nije smela da stavi iznad potreba otadžbine, te je zbog toga morala da se odrekne mnogo toga, između ostalog i svojih emocionalnih potreba” (ibid.). Dakle, kao što je i Magnone primetila, žena je trebalo da bude samostalna samo u slučaju da muškarac više nije tu da obavlja svoje dužnosti. Vujtevič smatra da je na taj način ženski rad bio doveden do „apsurdne i nerealne idealizacije” (Wójtewicz 2017, 111). Agnieszka Graf (Agnieszka Graff) dugoročne posledice takve društvene dinamike vidi i u savremenom poljskom društvu. Graf ukazuje na to da ogromni kulturni i ekonomski pritisci, zajedno sa toposom „Majke Poljakinje”, „čitavu društvenu reprodukciju prebacuju na pleća žena” (Graff 2014, 62–63). S druge strane, „[s] vođenje pripadnica ženskog pola na ulogu majke i domaćice dovodi do produženog života patrijarhalnih ideologija i kulturnih obrazaca koji se prenose na naredne generacije” (Đuričić, Georgijev 2013).

Površno obrazovanje žena predstavljalo je dodatni problem, posebno za pripadnice više klase. Zbog društveno-ekonomskih promena koje su nastale kao posledica industrijske revolucije, žene iz niže klase su sve češće istupale u javnu sferu: sa otvaranjem fabrika nastala je potreba da se i žene priključe radnoj snazi, iako njihov rad nije bio jednako plaćen kao rad muškaraca. Nasuprot tome, žene iz više klase uglavnom nisu radile, ali su se obrazovale. Dominirao je „salonski” tip obrazovanja (Urbańska 2011, 223), koji je podrazumevao da devojčice uče jezik (najčešće francuski), osnove prirodnih nauka, sviranje, pevanje i crtanje. Osnovna svrha takvog obrazovanja bila je da mladim devojkaama omogući da se što bolje udaju. Žene koje se ne bi udale ili koje bi izgubile muža gubile su u takvom sistemu i sve ostalo – materijalnu sigurnost, ugled i društveni položaj. Ožeškova je to pokazala na primeru svoje junakinje Marte:

„Sa odlaskom verne i privržene sluškinje od nje je otišlo poslednje ljudsko lice, koje je bilo svedok prošlosti, poslednja potpora, koja joj je ostala nakon što je izgubila sve što joj je nekada služilo kao podrška, pomoć i usluga. Ostala je sama, prepuštena sudbini, teškoćama usamljenog usuda, snazi sopstvenih ruku i glave. ... Sve je nestalo... Ljubav, izobilje, mir i ugodan život, a jedini trag prošlosti, koja je kao san nestala, toj nesrećnoj ženi bile su bolne uspomene i blede, slabašno dete koje je otvorilo oči nakon kratkog sna, obavilo joj rukice oko vrata i pritiskajući svoja ustašca o njeno lice prošaputalo: ‘Mama! Daj mi da jedem’” (Orzeszkowa 1973, 12).

Ovaj jednostavan zahtev naterao je Martu da se suoči sa svetom za koji je niko nije pripremio (jer sa njim nikada nije ni trebalo da dođe u kontakt). Posle smrti muža, Marta je bila primorana da se preseli u memljivo potkrovlje u najsiromašnijem delu grada. Tamo se prvi put sreća sa najsiromašnijim slojem društva od kog je celog života bila zaštićena²². Kao i svaka žena dobrostojećeg činovnika, Marta je imala služavku koja je umesto nje obavljala poslove koji su zahtevali izlazak iz kuće. Prvi samostalan izlazak na ulicu na nju je ostavio toliko jak utisak da je njena četvorogodišnja ćerka primetila

²² Kao i danas, u XIX veku su pripadnici viših i nižih klasa živeli u različitim delovima grada, a u kontakt su dolazili uglavnom putem uslužnih delatnosti koje su siromašni obavljali za bogate.

da izgleda „kao onog dana kada su tatu u kovčegu izneli iz ... stana” (ibid., 15). Nakon što je svoju junakinju suočila sa nepoznatim svetom od kog strahuje, autorka daje premisu romana:

„Sve što je dotad ovu mladu ženu pratilo kroz život, napustilo ju je, izmaklo joj je, ali samu sebe nije napustila. Šta je mogla da bude za sebe samu? Šta je iz prošlosti uspela da skupi? Kakvo oruđe znanja, volje i iskustva bi joj moglo pomoći u borbi sa društvenim problemima, bedom, sudbinom, samoćom? U tim pitanjima krila se zagonetka njene budućnosti, pitanje njenog života i smrti, ali ne samo njene, nego i njenog deteta” (ibid., 19).

Marta je brzo shvatila da na tržištu rada nema šta da ponudi, te da za nju postoji samo jedan put koji bi nju i dete mogao da spasi od gladi i smrti – prostitucija. Sa tim „izborom” bila je suočena i Naratorčina susedka Dara ili, kako su je ostale komšije zvale, „ova nesreća”. Dara je bila „siroto devojčice jedne bedne krojačice”. Nakon što je umrla, njena starija, ali verovatno i dalje maloletna ćerka, bila je primorana da se stara o šestogodišnjoj sestri. Izvesno je da „bedna krojačica” iza sebe nije ostavila nikakav imetak i da nije školovala svoje ćerke. Pošto se otac ne spominje, može se pretpostaviti da je i on umro ili da je napustio porodicu. Jedino što je majka mogla da nauči svoju ćerku jeste zanat kojim se i sama bavila, a uzimajući u obzir uslove u kojima su krojačice tog vremena radile, sasvim je moguće da je upravo to i dovelo do njene preuranjene smrti.²³ Zato ne iznenađuje što se Dara „već posle godinu dana pronevaljalila – vucara se noću s koje kim ... [a] kad zna da nema nikoga kod kuće, onda dovlači i svoje švalere” (Janković 1909, 9).

Naratorka je jednog popodneva čula Daru kako „anđeoskim glasom” peva pesmu koja joj je „govorila o proleću, o vedrini, o smeđu cveća” (ibid., 7). Nije očekivala da „posrnula žena”, za kakvu je Dara važila u svom okruženju, može da ima bilo kakav talenat. Ta promena perspektive navela je Naratorku, zanesenu idealima, da pokuša da „spasi” Daru. Probala je da joj ukaže na drugi put, da je pozove da se „vrati, da se osvesti”, govoreći joj je „o poniženju i budućnosti, ... o njenom talentu i o mogućnosti da je prime u Narodno Pozorište” (ibid., 12). Takva naivna, ali pre svega moralizatorska

23 Ova tema će detaljnije biti obrađena nešto kasnije.

briga naišla je na hladan odgovor – Dara je bez ulepšavanja Naratorke predstavila „izbor” koji je imala:

„Pre sam bila gladna i ljudi su me žalili i navodili na zlo; sad sam sita i zadovoljna, ne činim nikakva zla, a ljudi me mrze i preziru što sam sita i odevena. Budućnost me bolja nikad nebi²⁴ ni čekala. Umreću u bolnici, inače bih umrla pod plotom. Ako mi bude moguće, ja ću da osiguram sebi budućnost; imam već malo uštede. Mene ništa ne jedi što me preziru, ja ih izbegavam zato, što hoću da sam mirna, da izbegnem uvrede. Ja ne činim zla, ja na svoj način zarađujem, i ne stidim se. Tako mi je najlakše” (ibid., 12–13).

U patrijarhalnom društvu mogućnosti žena uslovljene su rodnom nejednakošću. Sam talenat, makar on bio i vanserijski, nije dovoljan da žena bude prepoznata kao talentovana. U čuvenom eseju „Sopstvena soba” iz 1929. godine, Virdžinija Vulf (Virginia Woolf) je na primeru Džudit Šekspir, izmišljene sestre Vilijama Šekspira (William Shakespeare), ogolila dvostruke standarde koji važe za žene i muškarce. U njenom misaonom eksperimentu Džudit je bila „isto tako smela, maštovita, izgarala je od želje da vidi svet, kao i [Šekspir]” (Vulf 2014, 39). Ali za razliku od slavnog brata, ona se nije školovala, njen talenat niko nije prepoznao i razvijao, a ako je i pisala, pisala je u tajnosti. Da se Džudit Šekspir oglušila o društvene norme i pošla bratovljevim stopama, izvesno je da bi njihov životni put bio drastično drugačiji: žene u XVI veku nisu mogle da budu glumice i sve su šanse da Džudit, za razliku od brata, ne bi uspeła da se ostvari u svom zanatu. „Vrelina i žestina pesničkog srca” koje se našlo „uhvaćeno i zauzdano u ženskom telu” (ibid., 40) naposljetku bi je nagnali na samoubistvo. Vulf zaključuje da bi tako prošla svaka žena koja je u „Šekspirovo doba imala Šekspirov veliki dar” (ibid.). Iako je od Šekspirovog vremena prošlo trista godina, oba dela koja su predmet analize u ovom radu pokazuju da su dupli standardi postojali i u XIX veku, kao što postoje i danas.

24 Rečca *ne* je u originalnom tekstu napisana sastavljeno.

3.5 POLOŽAJ ŽENA NA TRŽIŠTU RADA

Zbog industrijalizacije i urušavanja feudalnog sistema došlo je do velike demografske promene u gradovima – sve veći broj oslobođenih seljaka dolazilo je u gradove da radi u fabrikama. Poljaci su trpeli diskriminaciju pod ruskom okupacijom, a situacija se dodatno pogoršala posle neuspelog ustanka. U svom romanu Ožeškova ne obrađuje taj problem direktno (verovatno da bi izbegla rigoroznu cenzuru ruskih vlasti), već u fokus stavlja suženo polje rada za žene i atrofirani sistem društvene podrške (Magnone 2016, 419). Posle niza pokušaja da nađe posao, protagonistkinja iscrpljuje sve raspoložive prilike za zaposlenje koje su bile dostupne prosečnoj ženi iz više klase. Konstrukcija svake od tih epizoda je veoma slična: probuđena nada, pokušaj i na kraju neuspeh (ibid., 417). Pored toga što ukazuju na duboko neravnopravne odnose moći u patrijarhalnom društvu, ove epizode prate i začetke formiranja kapitalističkog sistema i slobodnog tržišta. Urbanizacija i industrijalizacija su bili ključni faktori u formiranju kapitalističkog tržišta, a razvijanje industrije i porast populacije stvorili su potrebu za novim poslovima, pre svega u uslužnim delatnostima i tekstilnoj industriji. To je otvorilo prostor da i žene postanu deo radne snage, posebno one na nižem društveno-ekonomskom položaju. Poslovi koji su se nudili ženama bili su slabo plaćeni jer se smatralo da za njih nije potrebna posebna veština. Važno je prepoznati da je i kapitalističko tržište zasnovano na definisanim rodnim ulogama, te da visoko i slabo plaćene poslove ne razlikuje posebna stručnost koja je za njih potrebna, već njihova dogovorena vrednost u društvu:

„Gospodo, u našem društvu samo žena koja poseduje neku izuzetno usavršenu veštinu ili neki istinski i energičan talenat može sebi da osigura potrebna sredstva za život i da se zaštiti od velikih patnji i bede.”

‘Gospodo!’ – uzviknula je Marta. – ‘Da li i svi muškarci moraju biti izuzetni u nečemu da bi u životu izbegli velike patnje i bedu?’

Žminjska se tiho nasmejala.

‘Prosudite sami.’ – rekla je – ‘Da li su po bilo čemu izuzetni oni koji po kancelarijama prepisuju tuđa pisma, trgovci i preduzetnici, nastavnici koji decu uče osnovama geografije, istorije, crtanja i slično?’” (Orzeszkowa 1973, 39).

Obezvrednjivanje ženskog rada jasno korespondira sa patrijarhalnom podelom rada. Ženi su pripali poslovi koji su u vezi sa radom koji se obavlja u kući (Pejović 2020a, 239), odnosno pranje, šivenje, kuvanje, sređivanje i briga o drugima. Pomoću raznih društvenih normi ovi poslovi su identifikovani kao i inače urođene sklonosti žene i njene prirodne dužnosti u okviru porodice. Zbog toga se umešnost u tim poslovima ne prepoznaje kao naučena veština koja zaslužuje priznanje i novčanu nadoknadu. Na taj način se opseg muške i ženske delatnosti oblikuje kroz patrijarhalnu strukturu tradicionalne porodice u kojoj se ženski rad obavlja u privatnoj, a muški u javnoj sferi. Pored toga, vrednovanje rada ostvaruje se kroz ekonomski sistem u kojem je muškarac arbitar vrednosti. Posledično, poslovi koji su se tradicionalno smatrali ženskim su devaluirani i marginalizovani, što je omogućilo da budu slabo plaćeni i još slabije cenjeni, dok je praksa obrazovanja žena perpetuirala ove uslove. Sistemsko unižavanje njenog rada ženu je svelo na potrošnu, lako zamenljivu robu, što nije imalo uticaja samo na ekonomski status, već je degradiralo i njen osećaj za sopstvenu vrednost i ljudsko dostojanstvo. Magnone primećuje taj paradoks: Marta se ne oseća kao ljudsko biće jer na tržištu rada nije vredna roba i zato „gubi poštovanje prema sebi, raspada se u bezvrednu prašinu jer ne može da radi” (Eliza Orzeszkowa prema Magnone 2016, 424).

Još uvek nesvesna „kompleksnih fenomena, koji upravljaju njenom sudbinom i uverena da pripada prosvetljenim ljudima pred kojima toliko puteva leži otvoreno” (Orzeszkowa 1973, 124), Marta je prvo pokušala da dobije posao nastavnice u birou Ludvike Žminjske. U tom „mestu trgovine, kakvo je i svako drugo” (ibid., 24) brzo je shvatila da njeno poznavanje francuskog jezika, iako solidno, nije dovoljno temeljno, te da je njena umešnost u sviranju klavira isuviše ograničena da bi mogla da drži časove u uglednim porodicama. S druge strane, Marta je bila talentovana za slikanje i dobro je poznavala istoriju, geografiju i druge nauke, ali te časove nije mogla da drži jer njih drže isključivo muškarci. Posle razgovora sa vlasnicom biroa ona uviđa propuste u svom obrazovanju i diskriminaciju sa kojom se suočavaju žene u patrijarhalnom društvu:

„ni ja, a nijedna druga vlasnica biroa za zapošljavanje vam ne bi mogla obećati časove koje ste tražili ... [z]ato što njih uglavnom drže muškarci.”

‘Muškarci?’ – promucala je Marta. – ‘Zašto samo muškarci?’
 ... ‘Verovatno zato što su muškarci muškarci’ (ibid., 35).

Martinu situaciju dodatno je otežavao i broj žena u sličnoj situaciji. Vlasnica biroa joj je objasnila da ta „prekomerna konkurencija ne samo da doводи do izuzetno niskih cena u poslu, već otežava, a većini i onemogućava pronalaženje posla” (ibid., 41). Ipak, Žminjska se sažalila na Martu i pronašla joj posao – slabo plaćene časove francuskog. Međutim, Marta je brzo shvatila da 12-godišnju ćerku Marije Ruđinske nema čemu da nauči. Iz osećaja odgovornosti prema ljudima koji su joj poverili obrazovanje svoje ćerke, dala je otkaz i odbila da uzme novac za održane časove. Kada je sebi zatvorila vrata za posao nastavnice, pred Martom se otvorila nova prilika – muž Marije Ruđinske pokušao je da je zaposli kao ilustratorku u preduzeću u kom je radio. Ponovo se pokazalo da njene veštine nisu na dovoljno visokom nivou. Ista situacija se ponovila i sa poslom prevoditeljke koji joj je ponudio stari poznanik, knjižar – iako poseduje „očigledne sklonosti ka peru”, iako se njen prevod odlikuje „jezgrovitosti, živahnosti, ... poletom i zanosom”, ovi kvaliteti su „rudimentarni, nebrušeni” (ibid., 142). I gospodin Ruđinski i knjižar su joj priznali očigledan talenat i gotovo istim rečima izrazili žaljenje što „nije učila više, temeljnije, opširnije, što sad više ne može da uči” (ibid., 81). Scena u juvelirnici nešto je drugačija od prethodne dve i kod čitalaca barem na kratko budi nadu: prilikom prodaje burme Marta je pokušala da ubedi juvelira da je zaposli kao crtačicu nakita. Ispostavilo se da ona za ovaj posao ima potreban talenat. Njen pol je odvratio juvelira od toga da je zaposli („Ali milostiva gospođo! Pa vi ste žena!” (ibid., 198)). Jedan od radnika u juvelirnici zabavljeno je primetio da za crtača u tom trenutku čak i ne postoji reč u ženskom obliku. Marta taj posao ne može da dobije „jer on ne postoji, ne postoji u jeziku, što u izvesnom smislu znači da ne postoji uopšte” (Magnone 2016, 422).

Kada je videla Martinu nesreću, Marija Ruđinska shvata da bi i nju sačekala ista sudbina ako bi ostala bez muža. Shvatila je da u patrijarhalnom društvenom sistemu ne postoji „sigurnosna mreža” za žene čiji se bračni status promenio. Zbog toga je pokušala da pomogne Marti i da tako doprinese promeni u društvu. Ruđinska je probala da ubedi prijateljicu Evelinu D. da zaposli Martu u svoj radnji. Bila je uverena da tu ne može biti prepreka, da

nema razloga da Marta ne dobije posao prodavačice. Međutim, prijateljica ju je odbila, a ona je prvi put uvidela kompleksne mehanizme koji upravljaju svim naizgled jednostavnim stvarima. Evelina nije mogla da pomogne Marti jer nije bilo uobičajeno da žene rade u uglednim radnjama. Opravdanje za svoj stav je videla u ustaljenim rodnim ulogama, odnosno u činjenici da su muškarci zaduženi za finansijsko stanje porodice. Ruđinska je pokušala da je ubedi da preispita svoje stavove i ukazala joj na činjenicu da bi takvi stavovi mogli negativno da utiču ne samo na nju, već i na njenu ćerku:

„Draga moja,’ – rekla je Ruđinska – ‘moram se ponovo pozvati na naše prijateljstvo i reći ti da u ovom trenutku mahinalno ponavljaš ono što si puno puta čula, a nad čime se nikada nisi sama zamislila. Ti ljudi su možda očevi porodica, ali žena zbog koje sam ti se obratila takođe ima dete koje mora da nahrani i vaspita. ... Kada biste za par godina ti i tvoj muž otišli sa ovog sveta i, kako često biva, ne biste za sobom ostavili nikakav imetak, zar ne bi vaša najstarija ćerka bila dužna da izdržava, vaspitava i usmerava mlađe sestre i braću?’” (Orzeszkowa 1973, 92–93).

Ožeškova je u romanu primetila isto što i Zofja Nalkovska u svom izlaganju: zbog svog podređenog položaja žene su često uslovljene da ponavljaju aksiome koji su posledica patrijarhalne ideologije. Na taj način, one održavaju i osnažuju neravnopravni sistem koji ih drži na marginama društva. S druge strane, tradicionalne rodne uloge ženama nalažu da po svaku cenu sačuvaju svoju porodicu. Dupli standardi su tu posebno paradoksalni: društvene norme ženu sprečavaju da uradi ono što od nje očekuju („Zašto mi ljudi traže ono što mi niko nije dao? Zašto mi niko nije dao ono što danas od mene traže?” (ibid., 105)).

Osim duplim standardima, Evelina D. bila je uslovljena i pravilima kapitalističkog tržišta rada. Ona razume da je deo sistema koji je veći od nje, te stoga ne može da uradi ništa mimo zahteva tog sistema. Takođe, njeno mesto u radnji nije zagarantovano. Njen muž je zakoniti vlasnik radnje i bez njegove dozvole ona ne može da donosi odluke. Pošto je i njena pozicija bila delom nesvakidašnja u tadašnjem društvu, morala je posebno da vodi računa da ne naruši ustaljene društvene norme. Evelina ističe i da žene ne vladaju veštinama koje su potrebne radnicima u trgovinskoj radnji te, up-

rkos insistiranju Ruđinske, odbija da zaposli Martu jer smatra da bi time ugrozila ugled svoje radnje:

„Nisu naviknute na red, neuredne su, da bi preračunale i najsitniju sumu u džepu moraju da nose tablicu množenja. Nevine devojke koje tek što su se odvojile od majčine suknje, jedva da smeju da pogledaju kupca u lice, ne znaju kako da mu se obrate, ne znaju šta o svakom od njih da misle... A ako su prepuštene same sebi, neobuzdane su, rasejane, umiljavaju se kao lavice, koketiraju, pričaju i ponašaju se bez takta i tako se izlažu sramoti na mestu na kojem rade. Muškarci, koliko god smešno da izgledaju zbog svog oblačenja i ne baš muževnog zanimanja, vlasnicima prodavnica su veoma zgodni i korisni. Zato svaka veća prodavnica za svoje usluge koristi muškarce, a oni koji su probali da ih zamene ženama loše su prošli. Žene, draga moja, danas još uvek nisu obrazovane tako da bi mogle da izađu na kraj sa rigoroznim obavezama, tiranijom brojeva i zahtevima tako raznolike zajednice kakva je zajednica kupaca” (ibid., 95)

Ožeškova je kroz lik Eveline D. predstavila indiferentan stav tadašnjeg društva prema nepovoljnom položaju žena u patrijarhalno organizovanom sistemu. Iako Evelina uočava da je nedostatak obrazovanja razlog zašto žene ne mogu da pariraju muškarcima u određenim profesijama, stiče se utisak da ne uviđa da je reč o sistemskom problemu. Naprotiv, ona se poziva na mizogine stereotipe koji proističu iz duboko ukorenjenih dvostrukih standarda, posebno u oblasti seksualnog morala. Sugerise i da žene prema svojim prirodnim karakteristikama ne mogu da pariraju muškarcima u profesionalnom svetu. Posebno je efektno što takvo stanovište iznosi upravo žena. Autorka je time pokazala kako internalizacija patrijarhalnih vrednosti omogućava održavanje diskriminatornog sistema. Evelinu ne zanima da li bi ona svojim postupcima, odnosno promenom politike rada prodavnice, mogla da utiče na promene u širem društvu. Odsustvo solidarnosti može da se protumači i kao pokušaj autorke da ukaže na činjenicu da i žene mogu da čuvaju sopstvene privilegije, odnosno mesta moći, makar ta moć bila i samo prividna.

3.6 POSEBNA KATEGORIJA: ŠVALJE

Ulazak žena u odnose proizvodnje u ulozi radne snage promenio je dinamiku u društvu. Žene više nisu bile vezane samo za kuću, već aktivnije učestvuju u javnom životu. Radni odnos je podrazumevao da žene samostalno putuju i da dele prostor sa nepoznatim muškarcima. Paralelno, plaćeni rad omogućio je ženama određeni stepen finansijske nezavisnosti od muškarca što je značilo da su u većoj meri mogle da samostalno donose odluke. Ti trendovi bili su suprotni tradicionalnoj predstavi žene i njene društvene uloge. Zbog toga se postavilo pitanje da li sam plaćeni rad negativno utiče na moral žena. Evelina D. je taj argument iskoristila kao još jedan razlog zbog kog ne želi da zaposli Martu:

„da li smatraš pristojnim, draga Marija, da mlada žena (pretpostavljam da je tvoja štićenica mlada žena) cele dane provodi za istim stolom sa nekoliko mladih muškaraca? Zar ne misliš da bi takve okolnosti bile pogubne za nju, a mene bi stavile u neugodan položaj, ugrozile moj ugled i kompromitovale moju radnju u očima javnosti?”

‘Ponovo si, Evelina, ponovila jednu otrcanu frazu, koja kruži svetom. Bojite se da bi rad sa muškarcima mogao ugroziti čast i vrlinu žene, a ne bojite se da bi isto to mogla učiniti i beda’” (ibid., 93).

Reči Marije Ruđinjske su posebno tačne kada se povežu sa krojačnicom gospođe Švejcove. U tom „čudnom preduzeću ... prostranom i prilično bogatom” radilo je oko 20 švalja. Švejcova je krojila sama sa ćerkama, a „iako se već šest godina u svim krojačnicama i modnim salonima nije šilo drugačije, osim na mašinama” primala je isključivo radnice „koje na mašini ne umeju da šiju, a posao im je hitno potreban” (ibid., 110). Eksploatacijom siromašnih radnica „koje malo umeju i zbog velike bede moraju da rade za bud zašto” (ibid.) stekla je veliko bogatstvo i ugled. Iako je bilo opšte poznato da izrabljuje najnesrećnije žene, njene mušterije su bili bogati i uticajni ljudi. Švejcova je užasne uslove u kojima drži svoje radnice opravdavala nedostatkom resursa, ali mašine nije kupovala jer „brine o zdravlju svojih radnica, a pre svega o njihovom moralu” (ibid., 114). Ipak, u toj „velikoj, mračnoj i memljivoj prostoriji” (ibid., 117) nije bilo mesta za brigu o zdravlju radnica

koje su iznurene poslom i glađu „polako umirale” (ibid., 125). Švejcova je brinula jedino o profitu, a da bi od ručnog rada svojih radnica mogla da se bogati, plaćala ih je manje nego što im je bilo potrebno da prežive.

Upravo je to razlog zašto je i morala da brine o njihovom „moralu”. Alicija Urbanjik-Kopec (Alicja Urbanik-Kopec) u knjizi *Anđeo u kući, mrav u fabrici* detaljno obrađuje ovu temu i pokazuje da su izuzetno niska primanja primoravala brojne švalje i služavke da nađu dodatni posao da bi mogle da prežive, tačnije da ne bi umrle od gladi. Kako je radni dan u krojačnici trajao 12, a često i 16 sati (Urbanik-Kopec 2018, 135), velikom broju radnica nije preostajalo ništa drugo nego da se okrenu prostituciji. Ta pojava je bila toliko česta da je Francišek Gjedroić, pišući o prostituciji na terenu Kraljevine Poljske, švalje odvojio kao posebnu kategoriju. Iako je prema ruskom izveštaju iz 1898. godine među švaljama bilo samo 5% (ibid.), odnosno, kako navodi Jolanta Šikorska-Kulesza (Jolanta Sikorska-Kulesza), 7.4% (Sikorska-Kulesza 2020, 260) žena koje su se bavile i prostitucijom, to nije promenilo mišljenje javnosti. Smatralo se da su švalje duboko nemoralne i da imaju „urođene sklonosti ka prostituciji” (Urbanik-Kopec 2018, 119). Situaciji nije pomoglo ni uverenje da radnička klasa u celini nema dovoljno oblikovan moral (ibid.). Sam plaćeni rad se smatrao kontroverznim jer je žene primoravao da iskorače iz sfere doma za koju su tradicionalno bile vezane. Osim toga, duboko je bilo ukorenjeno uverenje da žene nisu sposobne da same donose ispravne odluke (što se odražavalo i u zakonima koji su ih izjednačavali sa decom). Zbog toga je činjenica da se žena sama izdržava²⁵ ili da živi sama, odnosno bez nadzora muža ili roditelja, bila dovoljna da se pretpostavi da slobodno raspolaže svojim telom. Uzimajući u obzir novinske članke, kao i zakone kojima je prostitucija bila regulisana, može se pretpostaviti da strah javnog mnjenja nije budila bojazan od „moralnog pada” najobespravljenijeg sloja društva, već posledice koje taj pad ima po čitavo društvo, ali pre svega po višu klasu. U to vreme nisu postojala sredstva za zaštitu od veneričnih bolesti, te su epidemije sifilisa bile česte. Zbog nedostatka funkcionalnog zdravstvenog sistema i delotvornih lekova, vlasti su rešenje pokušavale da nađu u rigoroznoj kontroli najrizičnije grupe – prostitutki. Ipak, imajući u vidu da su obaveznim lekarskim pregledima podlegale isključivo žene za

25 Treba napomenuti da nije bio redak slučaj da žena izdržava čitavu porodicu ili nemoćne roditelje.

koje se sumnjalo da se bave prostitucijom, ni zatvorske ni novčane kazne nisu bile učinkovite u suzbijanju bolesti. Suočeni sa problemom koji nisu umeli da reše, vlasti i policija su pribegavale brutalnim merama što je dodatno otežalo već katastrofalan položaj žena u prostituciji, ali i svih siromašnih žena za koje je postojala sumnja da se bave prostitucijom. Nemoć institucija da zaštite „nedužan narod” izazivala je strah iz kog se rađala stigma, koja traje sve do danas.

Prostitucija krojačica bila je rasprostranjena i u tadašnjem srpskom društvu. Danijela Kovačević u svojoj doktorskoj disertaciji navodi da „ova pojava nije dovoljno ispitana iako je učestvovanje krojačica u regrutovanju prostitutki bilo karakteristično” (Kovačević 2016, 136). Ona smatra da su razlog tome „izvesni polni podražaji u obavljanju samog poziva [šivenja]”, koji „često nosi u sebi dosta erotike, a i samo podražavanje mode ima svog uticaja” (ibid.). Ovakvo viđenje bi se moglo učiniti osnovanim s obzirom na to da modnu industriju prati hiperseksualizacija žena. Međutim, takav stav je pre odraz već spomenutih predrasuda koje prate žene u ovoj profesiji i potpuno je neosetljiv za nejednake odnose moći između radnica (najčešće mladih žena) i poslodavaca (najčešće sredovečnih muškaraca).

3.7 „ŽENA JE NULA AKO MUŠKARAC NE STOJI PORED NJE KAO DOPUNJUJUĆA CIFRA”

U krojačnici Švejcove Marta je brzo izgubila zdravlje, a pošto plata koju je tamo zarađivala nije bila dovoljna da sebi i detetu obezbedi najosnovnije potrebe i njena ćerka se razbolela od teškog oblika bronhitisa. Marta se našla u beznadežnoj situaciji: gledala je svoje dete kako umire, a nikako nije mogla da mu pomogne. Magnone primećuje da bi u ovoj situaciji prostitucija bila logičan sledeći korak za Martu s obzirom na to da je na „kapitalističkom tržištu rada čovek roba koja se procenjuje na osnovu svoje korisnosti” (Magnone 2016, 423). Magnone pokazuje i da je taj „izbor” Marti ponuđen već na samom početku: prvi put kada je izašla na ulicu nakon što je izgubila muža, za Martom su zviždali nepoznati muškarci i dovikivali joj neumesne ponude. Pored toga, u kući Ruđinskih Martu je primetio mladi i bogati rođak Marije Ruđinske i to baš u trenutku kada je shvatila da nema potrebne kompetencije za posao nastavnice. Očarani mladić je tom prilikom primetio da tako mlada

i lepa žena ne mora mnogo da zna da ne bi umrla od gladi. Ožeškova je, dakle, već na samom početku romana svoju junakinju suočila sa objektivizacijom žena koja njihovu vrednost svodi na seksualnost. Takođe, pokazala je i kako postojeći model obrazovanja ženama onemogućava da samostalno funkcionišu u sistemu koji favorizuje muškarce, te one stoga ostaju na marginama društva. Dakle, može se zaključiti da mladoj i lepoj ženi koja ne zna mnogo najčešće ostaje samo jedno da ne bi umrla od gladi – prostitucija.

To je potvrdila i objasnila Karolina, Martina drugarica iz detinjstva, koju je iskustvo naučilo da je žena „stvar koju možeš da uzmeš i baciš kad god ti se prohte” (Orzeszkowa 1973, 168). Karolina je kao dete ostala siročić, te je brigu o njoj preuzela daleka rođaka njenog oca koja je, kao i Martini roditelji, pripadala nižoj poljskoj šljahti. Rođaka je Karolinu vaspitala i obrazovala u skladu sa tadašnjim normama i sva je prilika da bi Karolina i bez miraza uspela da pronađe respektabilnu priliku i uda se. Međutim, zaljubila se u sina svoje starateljke, a on joj je simpatije uzvratio. Kao siročić bez društvenog ugleda i miraza Karolina nije bila dobra prilika za sina ugledne i bogate plemkinje, te ju je rođaka izbacila iz kuće da bi sprečila sina da iz ljubavi sklopi nepriličan – zapravo, neprofitabilan – brak. Tako je Karolina ostala potpuno sama i bez ikakvih sredstava da se izdržava. Kao i Marta, zaposlila se u krojačnici u kojoj je „nekoliko meseci trpela paklene muke” (ibid.). Sve se promenilo kada je slučajno na ulici srela bivšeg ljubavnika koji je pored nje prošao bez pozdrava. Za razliku od nje, on nije snosio nikakvu odgovornost za svoje postupke. Štaviše, njegov ugled u društvu je porastao:

„da nisam bila siromašna žena, već siromašan muškarac, ... ne bi ni pomislio da mi nanese nepravdu. ... Bogati i časni muškarci ne nanose nepravdu i ne vređaju siromašne muškarce; ... Ali ja nisam bila muškarac, bila sam žena; ... to je u potpunosti druga stvar u odnosu na vređanje i ponižavanje muškaraca. To nema nikakve posledice! Naprotiv, to donosi slavu...” (ibid., 160).

Ovaj susret je Karolini ukazao na androcentričnu prirodu društvenog sistema u kom duboko neravnopravni odnosi moći omogućavaju da se muškarci i žene fundamentalno drugačije tretiraju. Dvostruki standardi dovode do toga da se nepravedan tretman žena relativizuje i umanjuje, što dalje omogućava njihovu dehumanizaciju. Pošto se diskriminacija sprovodi

kroz sve društvene norme, i žene i muškarci internalizuju vrednosti koje društvo nameće. Posledično, Karolina ne samo da je razumela poruke koje joj se šalju, već je i sama počela da veruje u njih. Ona je uvidela da su društveni obrasci ponašanja duboko ukorenjeni, te je stoga počela da veruje i da su nepromenljivi. Kao i Dara, junakinja Milice Janković, Karolina zaključuje da u takvom sistemu za nju postoji samo jedan put:

„prema ljudskim zakonima i običajima, žena nije čovek, žena je stvar ... Hoćeš da vidiš ljude? Onda gledaj muškarce ... Žena je nula ako muškarac ne stoji pored nje kao dopunjujuća cifra. Ženu stavljaju u blještavi okvir kako bi, kao vešto izbrušeni dijamant u juvelirnici, privukla poglede što većeg broja kupaca. Ako sebi ne nađe kupca ili ga nađe i potom izgubi, ... ponovo postaje nula, ali nula ispijena od gladi, nula koja se trese od zime ... pogledaj svoje kolegice iz Švejcovine krojačnice, pogledaj samu sebe... Šta vi sve značite na ovom svetu? Kakve vi nade imate? ... Vi ste biljke čije stabljike odgajane u staklenicima nemaju snage da se odupru vetrovima i olujama, i tako mora da bude zato što su proroci i mudraci ženu nazvali „najlepšim cvetom prirode”. Žena je cvet, žena je nula, žena je predmet koji nema snagu da se sam kreće. Za nju nema ni sreće ni hleba bez muškarca. Žena mora da na bilo koji način uhvati muškarca ako hoće da živi. U suprotnom ide u Švejcovinu krojačnicu i polako umire. A šta da radi ako je obuzme strastvena želja za životom? Pogodi! Pogodila si? Dobro! Zakloni oči i drugom rukom da ni rub moje haljine ne možeš da vidiš...” (ibid., 165–166).

Iako je i sama već bila svesna svega što je Karolina rekla, Marta ipak nije pristala na prostituciju. Umesto gubitka dostojanstva izabrala je smrt, svoju, a posledično i svog deteta. Ožeškova ne daje posebno objašnjenje za takvu njenu odluku. Može se pretpostaviti da na taj način Ožeškova oštro kritikuje dvostruke standarde, seksističke društvene obrasce i tadašnji model obrazovanja koji udruženi ženu drže u zavisnom položaju u odnosu na muškarca. Značajno je što autorka najoštriju kritiku daje upravo kroz lik prostitutke: u svetu u kom je žena manje od čoveka, prostitutka je manje i od žene. Pored mizoginih društvenih mehanizama, osuda društvene sredine dodatno otežava položaj prostitutki i za sobom povlači stigmatizaciju i dalju marginalizaciju žena koje se bave prostitucijom.

Skoro 150 godina nakon što je Ožeškova vrlo precizno opisala kakve okolnosti žene guraju u prostituciju, istraživanje koje je Dragana Pejović sproveda pokazalo je da ni u XXI veku prostitucija

„ne predstavlja izabrano, a ni poželjno zanimanje, nego je pristanak na gubitak dostojanstva, identiteta, nasilje, a sve radi opstanka na ivici egzistencije, jer drugih realnih mogućnosti da se dođe do osnovnih sredstava za život u kritičnom momentu nema” (Pejović 2020a, 298).

Zato se ne može ni očekivati da bi drugačije moglo biti u Srbiji na početku XX veka. I Milica Janković u svojoj priči daje kritiku dvostrukog morala i rodni predrasuda, te ukazuje da upravo društvo koje osuđuje prostitutke kreira okolnosti zbog kojih te žene moraju da se prostitušu:

„Ta zar ne osećate da gubite dostojanstvo čoveka, da se prodajete?’ Čini mi se da sam je malo uvredila. Ona mi reče: ‘Prodajem sebe, jer tako hoću. To je moja lična stvar. Svaki živi kako hoće. Ja ovako hoću i srećna sam. Prodajem se, jer mi je to lakše, nego da molim i kukam, i časnije nego da kradem. Ako činim zlo, sebi činim. Ko me se gnuša, neka me izbegava. I ja mrzim te poštene ljude, koji preziru mene, a gledaju kako umire druga bedna poštena devojka, kao što sam ja bila. Vi, gospođice, vidim, vi hoćete da me ‘spasete’, ali to nema smisla, jer ja sam se sama spasla od onoga, što ja smatram za bedu” (Orzeszkowa 1973, 13).

I Eliza Ožeškova i Milica Janković nedvosmisleno pokazuju da je prostitucija „pratilac nepovoljnog društvenog položaja žena koji nudi ‘rešenje’, kada žena objektivno drugih opcija za promenu nepovoljnog položaja ni nema” (Pejović 2020a, 293). Shodno tome, prostitucija ne može biti profesija jer ne proizilazi iz želje pojedinca/pojedinke da se ovim „zanatom” bavi, već iz lošeg ekonomskog položaja i odsustva drugih opcija. Pejović je u svom istraživanju pokazala da se žene u prostituciji suočavaju sa sistemskom diskriminacijom i eksploatacijom, te da je prostitucija „u suprotnosti sa zajemčenim ljudskim pravima i osnovnim slobodama i predstavlja oblik nasilja nad ženama” (ibid., 296).

ZAKLJUČAK

Na teritoriji Poljske i Srbije prostitucija je prvi put zakonski regulisana u XIX veku – u Poljskoj 1802. godine, a u Srbiji 1839. godine. Iako su se ove dve zemlje po mnogo čemu razlikovale, zakoni kojima je prostitucija regulisana bili su suštinski isti. Bilo da je prostitucija bila dozvoljena ili zabranjena, regulative su se odnosile isključivo na žene, a zanemarivale su aktivnu ulogu muškaraca. Pošto se prostitucijom bave prevashodno žene, a njihove usluge gotovo isključivo kupuju muškarci, prostitucija se određuje kao rodno zasnovana društvena pojava.

Analiza romana *Marta* poljske književnice Elize Ožeškove i priče „Otrgnuti listovi iz dnevnika jedne devojke” srpske književnice Milice Janković pokazala je da kulturni obrasci i društveni procesi koji oblikuju društvo proizlaze iz sistema u kom muškarac ima dominantnu ulogu. Shodno tome, društvena uloga žene podređena je potrebama muškarca. Takva hegemonijska dinamika među polovima nastala je zbog neravnopravnih odnosa moći, a dvostruki standardi koji iz njih proizlaze ograničavaju ekonomsku i političku moć žene i na taj način marginalizuju njen položaj u društvu. Ipak, ovaj rad pokazuje da isključivo ekonomska, politička ili kulturna potčinjenost žena ne bi bila dovoljna da se održi poredak u kom je žena sistemski diskriminisana. Kroz tradicionalni model vaspitanja i obrazovanja, mnoge žene zapravo internalizuju patrijarhalne vrednosti, što omogućava da se nepravedni sistem dalje reprodukuje. Dakle, jasno je da nije dovoljno da se promeni položaj žene u patrijarhalnom sistemu, već da se sistem u celini dekonstruiše. Za postizanje rodne ravnopravnosti pre svega je neophodno da se žene duhovno emancipuju, odnosno da se na intelektualnom i psihološkom nivou oslobode postojećih društvenih normi i vrednosti.

LITERATURA

- Đuričić, Milica, Ivana Georgijev. 2013. „Emancipacija žena na Balkanu u 19. i 20. veku: kontrastivna analiza uloga Srпкиnja i Sefartkinja u modernizacijskim procesima.” *Knjiženstvo* 3. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2013/zenska-knjizevnost-i-kultura/emancipacija-zena-na-balkanu-u-19-i-20-veku-kontrastivna-analiza-uloga-srпкиnja-i-sefartkinja-u-modernizacijskim-procesima#top>
- Franke, Jerzy. 1999. *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918: w kręgu ofiary i poświęcenia*. Warszawa: Wydawnictwo SBP.
- Giedroyć, Franciszek. 1892. *Prostytutki jako źródło chorób wenerycznych w Warszawie*. Warszawa: Drukarnia Maryi Ziemkiewiczowej.
- Giedroyć, Franciszek. 1913. *Rada Lekarska Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*. Warszawa: Księgarnia E. Wende.
- Graff, Agnieszka. 2014. *Matka feministka*. Warszawa: Krytyka Polityczna.
- Hlapec-Đorđević, Dr Julka. 1922. „O problemu ljudskog plódenja.” *Ženski pokret* 11/12: 305–308.
- Hlapec-Đorđević, Dr Julka. 1932. „Zar je žena ‘agent provocateur’ prostitucije?” *Ženski pokret* 10: 144–146.
- Janković, Ivan. 2015. „Obšte bludnice: prostitucija u Beogradu u prvoj polovini 19. veka.” *Godišnjak za društvenu istoriju* 2: 25–51.
- Janković, Milica. 1909. „Otrgnuti listovi iz dnevnika jedne devojke.” *Srpski književni glasnik* 1 (23): 1–14.
- Jędrzejko, Mariusz. 2006. *Prostytucja jako problem społeczny, moralny i zdrowotny*. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Jovanović, Vladimir. 1997. „Prostitucija u Beogradu tokom XIX veka.” *Godišnjak za društvenu istoriju* IV (1): 7–24.
- Knežević, Vasa P. 1922. „Naša javnost i mere protiv prostitucije.” *Ženski pokret* 5/6: 169–173.
- Koh, Magdalena. 2012. *...kada sazremo kao kultura... (Stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku XX veka)*. Beograd: Službeni glasnik.
- Koh, Magdalena. 2015. „Šta je Milica Janković unela u srpsku prozu.” U *Nova realnost iz sopstvene sobe: književno stvaralaštvo Milice Janković*, urednice Biljana Dojčinović, Jelena Milinković, Milena Rodić, 1–14. Beograd: Univerzitetska Biblioteka „Svetozar Marković.”

- Kovačević, Danijela. 2016. „Kriminološki i istorijsko-pravni aspekti prostitucije.” Doktorska disertacija. Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu.
- Lisak, Agnieszka. 2013. „O prostytucji w małżeństwie i nie tylko.” *Lisak.net*, 26 Jul. Pristupljeno: 24. juna 2023. <https://www.lisak.net.pl/blog/?p=762>.
- Magnone, Lena. 2016. „Marta.” U *...czterdzieści i cztery. Figury literackie. Nowy kanon*, uredile Agnieszka Mrozik, Monika Rudaś-Grodzka, Katarzyna Nadana-Sokołowska, Barbara Smoleń, Anna Nasiłowska, Katarzyna Czczot, Agnieszka Wróbel, Ewa Serafin-Prusator, 413–429. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Milinković, Jelena. 2015. „Da li je popularno progresivno?” U *Nova realnost iz sopstvene sobe: književno stvaralaštvo Milice Janković*, urednice Biljana Dojčinović, Jelena Milinković, Milena Rodić, 67–88. Beograd: Univerzitetska Biblioteka „Svetozar Marković.”
- Orzeszkowa, Eliza. 1874. *Kilka słów o kobietach*. Warszawa: nakł. Księgarni Celsa Lewickiego i Spółki.
- Orzeszkowa, Eliza. 1973. *Marta*. Warszawa: Czytelnik.
- Orzeszkowa, Eliza. 2022. *Autobiografia w listach*. Nowoczesna Polska.
- Pateman, Carole. 1988. *The Sexual Contract*. Stanford: Stanford University Press.
- Pejović, Dragana. 2020a. „Pravni položaj žena u prostituciji u Republici Srbiji.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu.
- Pejović, Dragana. 2020b. „Pravni položaj žena u prostituciji u Srbiji kroz istoriju.” *Pravo – teorija i praksa* 37 (1): 73–86. doi: 10.5937/ptp2001073P
- Peković, Slobodanka. 2015. „Žena kao biće u lancu.” U *Nova realnost iz sopstvene sobe: književno stvaralaštvo Milice Janković*, urednice Biljana Dojčinović, Jelena Milinković, Milena Rodić, 89–100. Beograd: Univerzitetska Biblioteka „Svetozar Marković.”
- Pólturzycki, Józef. 2010. „2010 – rok Marii Konopnickiej i Elizy Orzeszkowej.” *Rocznik Andragogiczny* R.2010: 57–77.
- Radovanac, Slavica Garonja. 2015. „Milica Janković u svetlu istraživanja Mališe Stanojevića.” *Nasleđe* 12 (30): 9–22.
- Sikorska-Kulesza, Jolanta. 2004. *Zło tolerowane*. Warszawa: Mada.
- Sikorska-Kulesza, Jolanta. 2020. *Tolerated Evil: Prostitution in the Kingdom of Poland in the Nineteenth Century*. Translated by Julita Mastalerz. Bern: Peter Lang International Academic Publishers. doi:10.3726/b16983

- Singh, Prerna. 2018. „How Biological Determinism Perpetuates Sexism Using ‘Science.’” *Feminism in India*, 18 June. Pistupljeno: 7. januara 2023. <https://feminisminindia.com/2018/06/18/biological-determinism-science-sexism/>
- Stauter-Halsted, Keely. 2009. „Moral Panic and the Prostitute in Partitioned Poland: Middle-Class Respectability in Defense of the Modern Nation.” *Slavic Review* 68 (3): 557–581. doi: 10.1017/s0037677900019744
- Timotijević, Milena. 2008. „Prostitucija na feminističkoj političkoj agendi.” U *Neko je rekao feminizam?*, urednica Adriana Zaharijević, 182–199. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.
- Turzyma, Maria. 2020. „Handel kobietami.” U *Chcemy całego życia. Antologia polskich tekstów feministycznych z lat 1870–1939*, urednica Aneta Górnicka-Boratyńska, 191–200. Warszawa: Czarna owca.
- Urbanik-Kopeć, Alicja. 2018. *Anioł w domu, mrówka w fabryce*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Urbanik-Kopeć, Alicja. 2021. *Chodzić i uśmiechać się wolno każdemu: Praca seksualna w XIX wieku na ziemiach polskich*. Warszawa: Krytyka Polityczna.
- Urbańska, Magda. 2011. „Wychowanie i kształcenie kobiet w XIX-wiecznej Polsce.” *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 18 (1): 217–230.
- Wójtewicz, Anna. 2017. „Kobiety W Przestrzeni dziewiętnastowiecznego społeczeństwa. Rekapitulacja.” *Litteraria Copernicana* 2 (22): 103–118. doi: 10.12775/LC.2017.040
- Živković, Dr Milutin. 1921. „O prostituciji.” *Ženski pokret* 7/8: 220–224.
- Żmigrodzka, Maria. 2000. „Debiut i młodzińcza twórczość Orzeszkowej.” U *Marta*, autorka Eliza Orzeszkowa, 6–32. Gdańsk: Tower Press.

Primljeno/Received: 16.10.2023.

Izmenjeno/Changed: 08.12.2023.

Prihvaćeno/Accepted: 20.12.2023.

“Pharisaic Stigma of the Scorned Cast”: Prostitution in the Works *Marta* by Eliza Orzeszkowa and “Torn Pages from a Girl’s Diary” by Milica Janković

Jelena VESELINOVIĆ

University of Belgrade
Faculty of Philology

Summary: Through an analysis of the novel *Marta* by Polish author Eliza Orzeszkowa and the short story “Torn Pages from a Girl’s Diary” by Serbian author Milica Janković, this paper delves into the intricate relationship between patriarchal social structures and prostitution. While prostitution is not the central theme of these works, both pieces vividly depict deeply entrenched discriminatory gender dynamics and double standards, thereby shedding light on their role in shaping societal phenomena like prostitution. By examining the historical and legal context, it becomes evident that laws regulating prostitution are influenced by gender biases and insensitivity to the needs of women engaged in prostitution, thereby perpetuating their marginalization. A comprehensive review of relevant literature from the early 20th century and contemporary texts by Polish and Serbian authors offers valuable insights into the feminist discourse surrounding prostitution and its intersection with culture. In conclusion, this study demonstrates that prostitution is a multifaceted issue deeply rooted in economic, political, educational, and other gender-based inequalities. It becomes evident that a comprehensive deconstruction of the patriarchal system is necessary to instigate a profound transformation in the status of women engaged in prostitution.

Keywords: prostitution, Eliza Orzeszkowa, Milica Janković, feminism